

א. תחילת מדעי החברה באקדמיה

מדעי החברה - ללא החלוקה לענפים הנהוגה כיום - התפתחו בכל ארצות אירופה המערבית והמרכזית במהלך העת החדשה, ברוח מגמות אותו עידן. היו אלה תחומים של איסוף מידע והוראתו, לא פעם בשילוב עם הוראת מתודולוגיה של מנהל ציבורי. כך התפתח התחום של מדעי הממשל, שכלל יסודות של כלכלה, סטטיסטיקה ומדע המדינה במדינותיה של גרמניה המפוצלת ובממלכת בית הבסבורג. ואילו בבריטניה התפתחה 'הכלכלה המדינית' כתחום עיוני יותר במסגרת הפילוסופיה בכלל ותורת המוסר בפרט; בצרפת התגבש, בין היתר, הכיוון המכונה כיום סוציולוגי. עיקרו של דבר, תהליכים אלה היו שונים בארצות השונות, ועם זאת הם היו חלק ממגמה כללית משותפת, שנבעה מצורכי המדינה והחברה.¹

כתחומי עיון מדעיים וכדיסציפלינות אקדמיות החלו מדעי החברה להתגבש בשלהי המאה התשע עשרה. היה זה אחד מתהליכי הלוואי של התלות שהלכה וגברה בין הפרטים והמגזרים בחברה ובמדינה עקב העיור, התייעוש והמודרניזציה בכללה. במידה רבה ניתן לראות את התפתחות תחום 'ההיסטוריה' כחלוץ לפני המחנה; מרבית מדעי החברה התגבשו בעיקר באוניברסיטאות של תחום התרבות הגרמנית ובצרפת, בעוד שב'כלכלה' הובילו בריטניה ובעקבותיה ארצות הברית.² התהליך התבטא בייסוד ארגונים מדעיים-מקצועיים וכתבי עת, ובהקמת מחלקות באוניברסיטאות. כך נוסדו איגוד הכלכלנים האמריקני (AEA) בשנת 1885 וכתב העת *Quarterly Journal of Economics* בשנת 1886. בבריטניה נוסדו איגוד הכלכלנים, וביטאונו *Economic Journal* בשנת 1891; קדמו להם מינויו של אלפרד מרשל הנודע באוניברסיטת קמברידג' בשנת 1885, והופעת ספרו המהפכני *Principles of Economics* בשנת 1890. הקתדרה הראשונה לכלכלה מדינית בארצות הברית, באוניברסיטת הרווארד, הוקמה כבר בשנת 1871; ואילו בית הספר של לונדון לכלכלה ומדע המדינה (LSE) נוסד בשנת 1895. במקביל, ומכוח אותם תהליכים חברתיים, התפשטו הרצון לדעת ולהבין את מסתורי החברה המודרנית וכן ההכרה בדבר התועלת, שבעלי הכשרה אוניברסיטאית במדעי החברה עשויים להביא לשירות הציבורי על ענפיו. ניתן אפוא לומר, שגורמי ביקוש וגורמי היצע כאחד פעלו

*הדיון נסוב על התקופה עד לחידוש הלימודים אחרי כינון מדינת ישראל; 'בית-ספר קפלן' הוקם רק בשנת 1953. גרסה ראשונה של מאמר זה, שעיקרה המחלקה לכלכלה, התפרסמה כ'מאמר לדיון מס' 00.05 של מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל. תודתי ליורם מישר, מנהל המכון, על יזמתו וסיועו בעניין; לעמיתי שהעירו הערות לטיוטת המאמר, וכבר צוינו שם; וכן לש"נ אייזנשטדט, חגית לבסקי, משה ליסק ויעקב מצר, על הערותיהם החשובות לטיוטת מאמר זה.

¹השוו מאמרי המבוא והמאמרים לפי תחומים באנציקלופדיה למדעי החברה, מרחביה 1962--1970 (5)

כרכים); (*Encyclopaedia of the Social Sciences*, New York 1930-1935 (15 vols.))

²השוו שם, וכן J. Ben-David, 'The Universities and the Growth of Science in Germany and the

United States', *Minerva* 7 (1968/9), pp. 1--35; Th. Haskell, *The Emergence of Professional Social Science*, Urbana 1977, especially the Introduction and the Conclusion

להרחבת המחקר וההוראה הממוסדים באקדמיה במערב אירופה ובמרכזה ובארצות הברית.³ תהליך זה הוא בתקופה שבין מלחמות העולם, אך תנופתו הגדולה החלה בשנים שאחרי מלחמת העולם השנייה.

ב. התחלות באוניברסיטה העברית: העשור הראשון

האוניברסיטה העברית הושפעה מאותם כוחות חברתיים, מדיניים ואקדמיים ומדוגמאות בארצות המערב, אך קשייה בגיוס משאבים פיננסיים ואנושיים - ובמידת מה גם המחלוקת על דמותה הרצויה של האוניברסיטה - האטו מאוד את הנהגתם של מדעי החברה בה הלכה למעשה.

אף על פי שבדברים בעל פה ובכתב אודות המבנה העתידי של האוניברסיטה הופיע הביטוי 'מדעי חברה' או דומיו, נדמה שבעשור הראשון לא הייתה אצל קברניטיה המשגה ברורה של התחום. ככל הנראה שררה תחושה כללית שמדובר במקצועות הכלכלה, הסוציולוגיה ואולי גם מדע המדינה; אך רק במחצית הראשונה של שנות השלושים התגבש לאטו הרעיון של מכון או מחלקה למדעי החברה.

כבר בתכניתו של חיים ויצמן משנת 1918 נכללו מדעי החברה בתחומי הפקולטה למדעי הרוח. אמנם בשנה שלאחריה דחה הוועד הפועל הציוני, בין היתר, את הצעתו של רופין להקמת מכונים ל'כלכלת המזרח' ולארכאולוגיה, בעיקר מפאת שיקולים תקציביים; אך משנחנך המכון למדעי היהדות, בדצמבר 1924, כללה תכניתו גם את תחומי 'התרבות הערבית', הסוציולוגיה, והארכאולוגיה.⁴ ואכן, המינוי הראשון בנושא שמתחום מדעי החברה היה במכון זה: בשנת 1926 נתמנה ד"ר ארתור רופין למרצה לסוציולוגיה של היהודים בחוג ל'תולדות ישראל והסוציולוגיה של היהודים'. בהמשך הזמן כלל מקצועו שיעור במשך שנתיים וסמינריון בשנה השלישית.⁵ על הליכי המינויים בשנים ראשונות אלה יש מעט מאוד מידע בתיקי ארכיון האוניברסיטה. בפגישת חברי המכון למדעי היהדות בירושלים, ביום 7 במאי 1926, דובר על התקנים הרצויים לפיתוח המכון, ובכלל אלה 'סוציולוגיה ואנתרופולוגיה יהודית - מרצה קבוע אחד (מזכירים את ד"ר רופין)'. לסיכום הוחלט כי 'חבר המורים מציע' לחפש מורים לפי החסר 'באופן שיטתי' ולגבש תכנית לימודים קבועה, שלפיה ילמד כל תלמיד בחוג ראשי אחד ובשניים משניים. בפועל הושפעו המינויים לא רק מכושרם ומתואריהם של המועמדים, אלא גם מהעדפות התורמים (אם כוננו קתדרות) ומנכונותם של מדענים לבוא לירושלים, למרות כל הקשיים הצפויים בה.

³ כדוגמה לניתוח לפי גורמי ביקוש והיצע ראו את הדיון באוניברסיטאות בריטניה בשנים 1850-1905

בספר A. Kadish and K. Tribe (eds.), *The Market for Political Economy*, London and New York 1993

⁴ ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 125, 130, 149.

⁵ מינויו היה למעשה הראשון בחוג זה, ששמו קוצר בשנת 1940 ל'היסטוריה וסוציולוגיה של עם ישראל'.

א' רופין (1876-1943) כבר היה אז בעל מוניטין הן בתחום העיוני של סטטיסטיקה וסוציולוגיה של עם ישראל והן בתחום המעשי של ניהול ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. העיסוק השיטתי בדמוגרפיה של היהודים, במובן הרחב של המונח, ובסטטיסטיקה משווה של תפוצות היהודים, פותח מתחילת המאה העשרים בידי קומץ חוקרים. עמם נמנו, נוסף על רופין, ליבמן הרש,⁶ יעקב לשצ'ינסקי, אלפרד נוסיג (Nossig) ויעקב סגל. אך נראה שהמושג 'סוציולוגיה של היהודים', שכלל גם דיון באנטישמיות, התבוללות ולאומיות יהודית, היה פרי יצירתו של רופין. בהתאם למצב המקצוע באותה עת הייתה זאת דמוגרפיה תיאורית בעיקרה.

משנת הלימודים תרצ"ה לימד רופין גם שיעור על ההתיישבות היהודית בת זמנו בארץ, שהוגדר לאחר מכן 'היישוב היהודי בארץ ישראל משנת 1850 ואילך' (שעה שבועית אחת במשך סמסטר אחד) במסגרת החוג לידיעת ארץ ישראל'. ראשי הפרקים של הקורס כללו גם את 'הכלכלה הארץ ישראלית'.⁷ בשנת 1936 הוכר החוג להיסטוריה וסוציולוגיה יהודית כחוג ראשי; ובשנת 1938 הועלה רופין לדרגת פרופסור.⁸

המינוי השני בתחום מדעי החברה היה מינויו של נורמן בנטוויץ' (גם 'בנטביטש') לפרופסור ביחסים בין-לאומיים. הנושא נפתח במושב חבר הנאמנים באוגוסט 1929 בציריך, שבו התעורר ויכוח על הצעתו של תורם אלמוני (באחד המסמכים כונה 'ציוני אנגלי מכובד' [distinguished]) לתרום קרן לכינון קתדרה על שם חיים ויצמן בנושא 'השלום הבין-לאומי'. התורם האלמוני היה סר מונטגיו ברטון (Montague Burton), שהתעשר מתעשיית ההלבשה ותרום קתדרות ליחסים בין-לאומיים או ליחסי עבודה בשש אוניברסיטאות בריטיות -- לפי בחירתו. בירושלים, שבה 'ניתנה לאנושות בשורת השלום האוניברסלי', הוא רצה להקדיש את הקתדרה 'פשוט לנושא השלום'.⁹ לדברי בנטוויץ' הוא היה 'מסור לקידום השלום הבין-לאומי והתעשייתי'. הקרן המוצעת הייתה נדיבה ועוררה תקוות, שיהיה ניתן לממן בעזרתה גם מינוי נוסף בהיסטוריה מודרנית או במדע המדינה.¹⁰ בישיבת חבר הנאמנים נמתחה ביקורת על הנושא המוצע לקתדרה, שאינו מבטא דיסציפלינה מדעית; אוסישקין אף טען שאין באף אוניברסיטה קתדרה כזאת - אך לפי זיכרונות בנטוויץ', הוא לא דייק בזאת. לבסוף הוחלט לקבל את התרומה בתודה, ולמנות ועדת משנה (הפרופסורים ברודצקי, בובר, רות וויצמן,

⁶ פסח ליבמן הרש (Hersch, 1882-1955) היה סטטיסטיקאי בעל מוניטין (פרופסור באוניברסיטת

ג'נבה) ונמנה עם מנהיגי הבונד. תודתי לש"נ אייזנשטדט על ההפניה.

⁷ האוניברסיטה העברית בירושלים: התהוותה ומצבה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 33-36.

⁸ The Hebrew University Jerusalem: Its History and Development, Jerusalem 1942², pp. 30, 140

(ספרים אלה פורסמו בעברית ובאנגלית, הראשון גם בגרמנית). רופין נפטר ב-1 בינואר 1943; על

חידוש ההוראה במקצוע ראו להלן.

⁹ N. Bentwich, My 77 Years: An Account of My Life and Times, 1883-1960, Philadelphia

1961, p. 98

¹⁰ ב-1 ביולי 1929 'הרצה' מאגנס במועצת האוניברסיטה בירושלים על 'החקירה והדרישה' שערך בקשר למינוי ד"ר הנס כהן [או קוהן] למרצה במדע המדינה, 'על יסוד הקתדרה לשלום בין-לאומי' (לכשיחברו מצבה); והשוו מאמרה של ח' לבסקי על הנס כהן (באדיבות המחברת).

השופטים קרדוזו ומק, וכמומחה - הפרופסור אלפרד צימרן¹¹, שתישא ותיתן עם התורם בדבר שינוי שם הקתדרה ושתציע מועמדים מתאימים לאיושה.¹²

הדיונים נמשכו שנתיים ויותר, הן בנושאים של שם הקתדרה ודרך מינוי המכהן בה, והן סביב מינויו של בנטויץ' למשרה. ביולי 1931 אושר במושב חבר הנאמנים בציריך - בהסכמת התורם - שם הקתדרה 'לחקר המשפט הבין-לאומי לשלום', והוטל על הוועדה האמורה להציע מינוי. אחרי התכתבויות והצבעה בדואר, אושר מינויו של נורמן בנטויץ' לקתדרה, כנראה בהמלצת צימרן ולמרות הסתייגותם של הנציגים האמריקניים בוועדת המשנה,¹³ בתוקף מ-1 בינואר 1932.¹⁴

הרצאת הפתיחה של בנטויץ' נקבעה ל-10 בפברואר 1932, וכנושא לה בחר ב'ירושלים עיר השלום', ברוח כותרת הקתדרה. אולם צעדו הראשון הזה באוניברסיטה העברית היה ברגל שמאל: ארגוני הסטודנטים הימניים, וכלל ציבור הרוויזיוניסטים ביישוב, זכרו לו את נטיותיו ל'ברית שלום' ואולי גם את שירותו בממשלת ארץ ישראל המנדטורית, וקיבלו את פניו בהפגנה רועשת, בכרוזים ואף בפצצות סרחון. המהומה החלה לאחר דברי הפתיחה של מאגנס, וקיבלה ממדים כאלה ששוטרים בריטיים, שכיוונו את התנועה בהר הצופים, הוזמנו להחזיר את הסדר על כנו. בנטויץ' נאלץ לסיים את הרצאתו (בשפה העברית) כשהוא מוגן בשוטרים חמושי כידונים. הוא התנחם בידיעה, שזמן מועט קודם לכן הופרעה פתיחת הקתדרה לשלום באוניברסיטת ליון בהפגנה פוליטית דומה, וגם שם נאלצה המשטרה להתערב.¹⁵

למחרת היום נערך דיון סוער בישיבה יוצאת מן הכלל של מועצת האוניברסיטה, על 'הסטודנטים והמאורעות סביב הרצאת הפתיחה והקתדרה לחקר השלום הבין-לאומי'.¹⁶ מסתבר שסטודנטים אחדים אכן הושעו מהלימודים, שכן בישיבת מועצת הפקולטה למדעי הרוח, ב-24 בפברואר - שבה נתקבל בנטויץ' בברכה על השתתפותו הראשונה בפורום זה - נדון מכתב תלונה של ד"ר פלאוס, שציין בהתמרמרות שהספרייה מסרבת להשאיל ספרים 'לתלמידים שהוצאו לזמן קצר מהאוניברסיטה בקשר עם המאורעות' ב-10 בחודש. בתמיכת פרופסור שובה הוחלט לפנות למזכירות האוניברסיטה בבקשה 'לבטל את הגזירה הנ"ל'.¹⁷

¹¹ אלפרד צימרן (Zimmer) היה מומחה בעל מוניטין למדע המדינה וליחסים בין-לאומיים ופרופסור

באוקספורד, וכן אוהד הציונות ופעיל בעניינה בדרכים שונות.

¹² ארכיון האוניברסיטה, תיק 26, ועד ההנהלה, חלק שלישי.

¹³ ברודצקי למאגנס, 19.12.1930 (בלי פירוט הנימוקים), ארכיון האוניברסיטה, תיק 122/1931.

¹⁴ שכרו נקבע ל-540 לא"י לשנה בתוספת כיסוי הוצאות נסיעה ופרסומים ו'תקורה' לאוניברסיטה;

מאחר שפירות הקרן היו אז 1,000 לא"י ויותר לשנה, נשארה יתרה צפויה של 250 לא"י ויותר.

¹⁵ ראו זיכרונות בנטויץ' (לעיל הערה 9), עמ' 99-100 וכן הדיונים במועצת האוניברסיטה, להלן.

¹⁶ מועצת האוניברסיטה, 11.2.1932; בנטויץ' עצמו נעדר מישיבה זאת. הפרשה נדונה בהרחבה ראויה

במאמרים אחרים בכרך זה.

¹⁷ לפי זיכרונות בנטויץ', נמנה אברהם שטרן (יאיר) הנודע עם הסטודנטים שהושעו. על התגובות

בציבוריות היהודית בגרמניה, ובכללן ביקורת על ידה הרכה מדי של האוניברסיטה, כתב א"ה פרנקל, אז

בברלין, במכתבו למאגנס, 29.3.1932. עוד קודם לכן (15.2.1932) בירך את האוניברסיטה למינויו של

בנטויץ', הגם שחלק על דעותיו הפוליטיות, וציין שנודע לו 'לבושתו' על התקרית. כן הזכיר ששנתיים לפני

נורמן בנטויץ' (Bentwich, 1883-1971) בוודאי התאים ל'קתדרה לשלום בין-לאומי' מבחינת אישיותו והשקפותיו, אך אפשר להרהר אחרי התאמתו הפורמלית למינוי לפרופסור באוניברסיטה העברית. הוא היה מוסמך של אוניברסיטת קמברידג' וטוען משפטי מוסמך (barrister), והרצה במשך שנתיים בבית הספר המלכותי למשפטים בקהיר. בנטויץ' שירת בצבא הבריטי באזורנו ובשנת 1918 נתמנה משפטן בכיר בממשל הצבאי הבריטי בארץ ישראל. בשנים 1920-1931 כיהן כמזכיר המשפטי (מעין שר המשפטים) וכתובע הכללי בממשלת ארץ ישראל המנדטורית. בשנת 1929 (ושוב בשנת 1934) הוא הרצה באקדמיה למשפט בין-לאומי בהאג. ספק אם רבים מפרסומיו עד אז היו בעלי אופי מחקרי. ניתן אפוא לראות במינוי זה דוגמה מובהקת לדרך של בחירת פרופסורים על סמך העדפת תורמי הקתדרות ו/או נכונות המועמדים לבוא לירושלים ולהורות בעברית (וראו גם להלן).

מינויו של בנטויץ' התברר כבעייתי גם מבחינה מעשית. מלכתחילה הסכים מאגנס (בעל פה) להעדרו מירושלים בחלק מזמן (סמסטר) הקיץ, שהיה אז הקצר יותר, אך בפועל קיים בנטויץ' הוראה סדירה רק במשך זמן החורף, בשנים 'הטובות'. הוא פיתח פעילות במסגרות מנהליות בין-לאומיות: בשנים 1933-1936 היה מנהל הנציבות העליונה לפליטים של חבר הלאומים ועד 1940 מילא תפקיד מרכזי במועצה הבריטית למען יהודי גרמניה (שבראשה עמד סר הרברט סמואל) ובארגון הגירה יהודית מגרמניה לבריטניה. למרות רצונו הטוב, נאלץ בנטויץ' מדי פעם בפעם לבקש חופשה - 'לסמסטר אחד בלבד' - מהאוניברסיטה; ולא הקלה עליו העובדה, שרעייתו פיתחה קריירה פוליטית במסגרת הממשל המקומי בלונדון. האוניברסיטה התקשתה לסרב לבקשות אלה, מה גם שבנטויץ' פעל גם במסגרת שוחרי האוניברסיטה באנגליה וכן מילא שליחויות 'דיפלומטיות' בשבילה.¹⁸

כבר בשלהי 1935 דנו הוועדה המתמדת והוועד הפועל בעתיד ההוראה והמחקר ביחסים בין-לאומיים בעתיד הקרוב ובאפשרות לחפש ממלא מקום (זמני) לבנטויץ'. אולם שאלת המועמד הייתה קשה, ובנטויץ' מצדו השתדל לקיים מדי פעם בפעם את חובת ההוראה ולמנוע צעדים בכיוון שהוזכר.¹⁹

בחורף תרצ"ז הורה בנטויץ' בירושלים, ובינואר 1937 שוב קראו הסטודנטים הרוויזיוניסטים להחרים את שיעוריו. הפעם התעוררה הסערה סביב עדותו בפני ועדת פיל, שבה תמך ב'עבודה ערבית חלקית' במשק היהודי. באוקטובר 1937 כתב בנטויץ' אל שוקן, יושב ראש הוועד הפועל, שרצונו להתפטר מהקתדרה ברגע שיימצא לו מחליף, עקב עיסוקיו

כן הייתה תקרית דומה כנגד הוגו ברגמן, וכבר אז הביע פרנקל את מחאתו על העדר תגובה תקיפה; ארכיון האוניברסיטה, תיק 1224/1932.

¹⁸ כך, לדוגמה, הוא פנה בשנת 1938 אל פרופ' ריצ'רד קאהן בקמברידג' במסגרת חיפוש מועמד להוראת הכלכלה בירושלים, וראו על כך להלן.

¹⁹ עקב חופשותיו של בנטויץ' וסך פירות הקרן, הצטבר עד תחילת 1936 עודף של 1,450 לא"י ויותר בקרן הקתדרה, ובהסכמת התורם הועבר רוב הסכום - אחרי הפרשת 200 לא"י לספרייה לרכישת ספרים ביחסים בין-לאומיים ובהיסטוריה חדישה - לתקציב קליטת מלומדים פליטי גרמניה, שהיה בו גירעון גדול. התורם התנה שהדבר לא ייחשב תקדים מחייב. חלק ממידע זה מקורו בתיקו האישי של בנטויץ' בארכיון האוניברסיטה.

הרבים למען יהודי גרמניה, וגם משום שדעותיו הבלתי פופולריות על עתיד ארץ ישראל עלולות לגרום תקריות שיזיקו לאוניברסיטה. הדיונים בנושא נדחו לנוכח 'המצב בארץ', ובהמשך נסוג בנטייתו מהצעתו.

בשנת 1935 נתמנה פרופסור בוריס ברוצקוס לפרופסור לכלכלה חקלאית ופוליטיקה אגררית בקתדרה על שם צבי הרמן שפירא, במימון הקרן הקיימת לישראל. קתדרה זאת נכללה במסגרת 'מדעי הרוח הכלליים', אך נחשבה כחלוץ לפני מחנה המכון העתידי לחקלאות. תכנית הוראתו של ברוצקוס כללה שש שעות שבועיות במשך שנתיים.²⁰ שיעוריו הומלצו לתלמידי החוגים להיסטוריה ולביולוגיה, אך התברר שתלמידי הביולוגיה היו עמוסים מדי בשביל להשתתף בקורסים מרחיבי אופק. תלמידי היסטוריה, לעומת זאת, דיווחו שהשיעורים מעניינים ונותנים לתלמידים ידיעות חשובות.²¹

בוריס-דב ברוצקוס (Brutzkus, 1874—1938), אגרונום מזופלם מהמכון לכלכלה חקלאית בנובו-אלכסנדריה (בפולין הקונגרסאית), שירת בשנים 1907-1899 בוועד המרכזי של יק"א בפטרסבורג, השתתף בחקר סטטיסטי של המושבות החקלאיות היהודיות ברוסיה, ופעל כאגרונום במושבות ובאגודות האשראי השיתופיות. בשנים 1922-1907 היה פרופסור לכלכלה ומדיניות חקלאית בבית הספר הגבוה לחקלאות בפטרסבורגלנינגרד עד שנאלץ לעזוב עקב גישתו הביקורתית לתכנון הסובייטי המוקדם. ספרו על 'תכנון כלכלי ברוסיה הסובייטית' הופיע בתרגום גרמני בשנת 1926 (באנגלית - 1935) ועורר רושם רב בעושר מקורותיו ובבקיאותו. בשנים 1932-1922 עבד כחוקר בדרגת פרופסור במכון המדעי הרוסי בברלין. במקביל היה גם פעיל בחברת אורט, בלנינגרד ובברלין, עד שנת 1926; וגם אחר כך הקדיש מזמנו לעסקנות ציבורית יהודית בגרמניה ובמזרח אירופה. בין היתר השתתף בעריכת 'הדפים לדמוגרפיה יהודית, סטטיסטיקה וכלכלה' ביידיש.²²

סביב המינוי והתכנית האמורים התנהל בינואר 1937 ויכוח ער בסנט בשאלה, אם אין צורך להקדים קורס כללי בכלכלה מדינית לקורסים התחומיים של ברוצקוס, ומי עשוי להיות מועמד מתאים להוראתם. קדם לכך דיון דומה במועצת הפקולטה למדעי הרוח, בנובמבר 1936, שבו הסביר ברוצקוס שאינו 'מוצא לאפשרי' לתת קורס כזה נוסף על ההוראה האחרת שלו. הוחלט אפוא בסנט לאשר את התכנית המוצעת, כחוג משני לתלמידי ביולוגיה או היסטוריה, 'בהערה שמביטים על סידור זה כעל סידור זמני כל זמן שלא יהיה באוניברסיטה מקצוע הכלכלה המדינית'. פרופ' ברוצקוס נפטר בסוף שנת 1938, אחרי מחלה קשה, ובינואר 1939 החליטה הוועדה המתמדת לבקש מד"ר אלפרד בונה ללמד באותה שנה (תרצ"ט) קורס במדיניות אגררית - אך הדבר לא יצא לפועל.

²⁰האוניברסיטה העברית (לעיל, הערה 7), עמ' 25-35.

²¹מתוך דוח ועדת משנה שמינתה הוועדה המתמדת (לבקשת הוועד הפועל) לבדיקת פעילותה של הקתדרה לכלכלה חקלאית (הדוח מסוף יוני 1937).

²²ראה הקדמתו של הייק (F. A. Hayek) למהדורה האנגלית (לונדון 1935), וכן הדיווח בעיתון הארץ, 3.4.1935, על בואו של ברוצקוס, שהיה 'ידוע בציבוריות היהודית כעסקן ותיק'. חלק מהמידע - מתיקו האישי בארכיון האוניברסיטה.

בשנת 1936 נתמנה ד"ר אלפרד בונה למורה מן החוג (במשרה חלקית) ביכלכלה וסוציולוגיה של המזרח הקרוב בזמן הזה' במסגרת החוג ל'תרבות האסלאם' שבמכון למדעי המזרח. תכנית הוראתו כללה את 'יסודות הכלכלה הארץ ישראלית'.²³ במשך הזמן התרחשו שינויים קלים בהיקף ההוראה של בונה ובהגדרת הקורסים; ומראשית שנות הארבעים הם נכללו גם ברשימת שיעוריו של החוג להיסטוריה כללית.

אלפרד בונה (Bonné, 1899-1959) היה מחלוצי המחקר של כלכלת ארץ ישראל ושל המזרח התיכון בעת החדשה. הוא למד באוניברסיטאות נירנברג וארלנגן, ובשנת 1923 הוענק לו תואר דוקטור באוניברסיטת מינכן. בשנה האחרונה גם הועסק שם כעוזר מחקר של מורו-מדריכו, אשר העריך מאוד את כישוריו והציע לו לבחור בקריירה אקדמית. אולם בונה בחר, מפאת השקפתו הציונית, לנהל במשך כשנה את המשרד לעבודה סוציאלית של קהילת פרנקפורט ולעלות ארצה - יחד עם אשתו - בשנת 1925. אחרי התנסות בחיי קיבוץ, מצא בונה עבודה במוסדות היהודיים בחיפה וכיהן בשנים 1927-1931 כממונה על המדור הסטטיסטי במשרד הראשי של קרן היסוד בירושלים. אחר כך עבד במכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית, שלימים מונה למנהלו; ובשנת 1931 הקים - בעזרת מקס ורבורג מהמבורג ומפעלים כלכליים בארץ - את 'הארכיון הכלכלי למזרח התיכון' לאיסוף מידע כלכלי היסטורי ובעיקר שוטף. בונה נודע בזכות מאמריו הרבים על כלכלת הארץ והמזרח התיכון, שנתפרסמו משנת 1926 ואילך בעיתונות הכלכלית הכללית ובעיתונות הציונות, ובזכות ספרו 'ארץ ישראל: הארץ והכלכלה', שיצא לאור בגרמנית בשלוש מהדורות (לייפציג 1932-1935) ובעברית - בשנת תרצ"ח (1938), בהוצאת דביר.

בינתיים התקדמו ההכנות (שהחלו בשנת 1934) להקמת המכון ללימודי החקלאות, בשילוב עם תחנת הניסיונות החקלאית של הסוכנות היהודית. תוכנן שתלמידי החקלאות ילמדו בשנים א-ב בירושלים, ובשנים ג-ד - ברחובות.²⁴ בהקשר זה הוחלט בנובמבר 1940 בוועדה המתמדת כי 'שעור בכלכלה מדינית מן ההכרח שיקדים לשעור על פוליטיקה אגררית', וכי יש לבקש מההנהלה למצוא לכך 'פתרון [נתקציבי] חיובי'. בדומה סוכם שרק אחרי שתוסדר הוראת הכלכלה המדינית, ידונו בהצעת ד"ר י' גלפט בדבר קורסים בנושאי המשק השיתופי. הנהלת האוניברסיטה אכן מצאה 'פתרון', ולפי דוח של ועדה לעניין זה (שחבריה היו הפרופסורים יוליוס גוטמן ואברהם הלוי פרנקל, וד"ר אדולף רייפנברג), הוחלט להמליץ על מינוי ד"ר בונה (גם) כמורה מן החוג לכלכלה לתלמידי החקלאות.²⁵ עד שנת

²³ האוניברסיטה העברית (לעיל, הערה 7), עמ' 38-39, 120.

²⁴ בנובמבר 1940 הוזכר המכון החקלאי ברחובות בוועד הפועל במסגרת הדיווח על 'בניינים שהולכים ונגמרים'.

²⁵ יוליוס גוטמן היה פרופסור לפילוסופיה עברית, ופרנקל - למתמטיקה; רייפנברג היה מרצה למדע הקרקע. פרנקל ורייפנברג הוסיפו להמלצתם, שכוונת הוועדה לסידור זמני בלבד, 'שלא יוכל להשפיע בשום פנים על שאלת עתידו של המקצוע כלכלה מדינית באוניברסיטה'. יש להניח שהסתייגות זאת נבעה הן מהחשש בפני כבילת המוסד בהחלטותיו לעתיד לבוא והן מראיית בונה כמומחה לכלכלה אזוטרית, בראש וראשונה.

הלימודים תש"ז לימד אפוא בונה שיעור
'יסודות הכלכלה') לתלמידי חקלאות.

ארבעת המינויים הראשונים בתחום מדעי החברה התפזרו אפוא בין חלקים שונים של הפקולטה למדעי הרוח. הביטוי 'בתחום מדעי החברה' מבטא למעשה מבט לאחור, שהרי לא היה מכון לתחום זה ואף לא מושג מגובש בדבר מהותו. ניתן להבחין בהבדלים בדרך ביצוע המינויים הללו - רופין במדעי היהדות, בונה במדעי המזרח וכן בטרומ-מכון לחקלאות, בנטויץ' וברוצקוס במדעי הרוח 'הכללים' - הבדלים אשר זורים אור על מדיניות רשויות האוניברסיטה ועל קשייה הכספיים.

מינויו של רופין לא עבר, ככל הנראה מהפרוטוקולים, פרוצדורה מסודרת. הוא היה בר סמכא בעל מוניטין, וגם נמנה עם ראשי התנועה הציונית; היה במקום, בירושלים, ולא נזקק למשכורת שהאוניברסיטה הייתה יכולה להציע לו.²⁶ מבחינות אלה היה רופין מועמד ראוי וגם 'נוח'. גם בנטויץ' לא היה, לאמתו של דבר, זקוק למשכורת מהאוניברסיטה, אבל היא הייתה מובטחת לו מכוח התרומה שכוננה את הקתדרה, בצירוף הוצאות לפרסומים ולנסיעות. שררו ככל הנראה חילוקי דעות בוועדת המשנה ובחבר הנאמנים על אודות כישוריו של בנטויץ' וואו התאמתו למינוי, אך מסתבר שהעדפת התורם וכן מעמדו של בנטויץ' בציבוריות היהודית הבריטית ופעילותו למען העניין הציוני והאוניברסיטה – הם שהכריעו את הכף. המשא ומתן סביב אישור הקתדרה והמינוי נמשך כאמור שנתיים ויותר, אך אין להניח שבנטויץ' 'ישב על גחלים' בפרק זמן זה..

שונה לחלוטין היה מהלך העניינים לגבי ברוצקוס. עקב עליית הנאצים לשלטון הוא פוטר ממשרתו ב'מכון המדעי הרוסי' בברלין, ומיד החל לפנות לאוניברסיטה העברית בבקשה לקבל בה מינוי. בהמלצת פרופסור אוטו ורבורג, הציע ברוצקוס את עצמו לקתדרה לכלכלה חקלאית ומדיניות אגררית, במסגרת המכון החקלאי העומד לקום. הוא צירף לפנייתו (מ-25 באוגוסט 1933) מהלך חיים, רשימת פרסומים מקיפה בשפות מספר, ומכתב המלצה חם מהכלכלן האגררי פרופ' מקס סרינג.²⁷ בהמשך העביר לאוניברסיטה, במישרין או בעקיפין, מכתבי המלצה מגורמים שונים ומגורונים: פרופ' ורבורג, יעקב אטינגר (מראשי מחלקת ההתיישבות הציונית) ואדולף בהם (עסקן ציוני בכיר בווינה), שציין בין היתר שהידישיזם של ברוצקוס 'איננו מסוכן'; וכן עסקנים ציונים ובלתי ציונים מיהדות ארצות הברית. בין היתר עולה מהתכתובת²⁸ שההתנגדות למינוי ברוצקוס נבעה מחששו של רופין שברוצקוס מבוגר מדי; וברוצקוס חשד שהסיבה האמיתית להתנגדות זאת היא מוצאו המזרח אירופי. רמזים

²⁶אלמנתו כתבה בשנת 1977, שבמשך 33 השנה שעברו מאז נפטר בעלה לא קיבלה מהאוניברסיטה

פנסיה כלשהי.

²⁷מקס סרינג (Serling, 1939-1857) היה בזמנו מחשובי העוסקים בכלכלה ומדיניות אגררית בגרמניה

(לימד בבון ואחר כך בברלין). בתקופת הממשל הנאצי היה בין המסתייגים הבולטים מן המשטר והמשיך

לעזור לתלמידיו היהודים ככל יכולתו.

²⁸בתיקו האישי בארכיון האוניברסיטה.

בלבד מעלים את האפשרות, שהייתה הסתייגות מברוצקוס עקב פעילותו בעבר במפלגת העם (מיסודו של שמעון דובנוב).

מכל מקום, הדיון במינוי התנהל באיטיות הרגילה - ובינתיים היו ברוצקוס ומשפחתו שרויים בברלין במצוקה ובפחד; זאת אף על פי שכבר ביולי 1933 הודיעה קק"ל רשמית לאוניברסיטה על ייסוד הקתדרה לכלכלה חקלאית ומדיניות אגררית על שם הרמן שפירא והקציבה לכך 500 לא"י. חלק מהעיכוב נבע מהניסיון לממן את מקצת משכורתו של ברוצקוס מהקרנות לקליטת אקדמאים מגרמניה. לבסוף הוא מונה לפרופסור 'אד פרסונס' (במשכורת של 360 לא"י לשנה) למשך שנתיים וחצי, החל ב-1 באפריל 1935.²⁹ במרס אותה שנה אכן שלחה האוניברסיטה רשיונות עלייה לברוצקוס ולאשתו, והבטיחה להמשיך במאמצים להעלות את שני בניו ארצה.³⁰

ממושכת בהרבה הייתה דרכו של אלפרד בונה אל המינוי באוניברסיטה העברית. כמזכר לעיל עלה בונה ארצה בשנת 1925, וכבר במחצית השנייה של שנת 1926 פנה לאוניברסיטה העברית והציע את שירותו כאסיסטנט במחלקה לסוציולוגיה.³¹ בינואר 1927 ביקש בונה ראיון אצל מאגנס בעניין הצעתו להתקבל כעובד מדעי באוניברסיטה במסגרת ובתנאים האפשריים. באביב 1932 כתב ד"ר שלוסינגר³² אל מאגנס והביע את דעתו, שהמכון למדעי המזרח יהיה בוודאי מעוניין בסדרת הרצאות על כלכלה וחברה 'במזרח הקרוב', שאותה מציע בונה; וכן ביקש את חוות דעתם של פרנץ אופנהיימר (אז בירושלים) ושל רופין וחברי סגל נוספים על ההצעה ועל הסיכוי שיהיה לבונה מספר סביר של שומעים. אופנהיימר ענה שלא היה מהסס לרגע להמליץ על בונה לפקולטה שלו בפרנקפורט; ורופין ענה תשובה חיובית על שני חלקי השאלה. ד"ר לוי ביליג, שעמד אז בראש המכון למדעי המזרח, הביע את רצון המכון לקבל הרצאות במקצוע הנדון ואת התקווה, שתלמידי המכון ישתתפו בשיעורים (הגם שלא ייכללו בבחינות הגמר); אך הדגיש שאין חברי המכון מוסמכים לדון בכישוריו המקצועיים של בונה. פרופ' יצחק בער ענה, שהרצאות בנושא הנדון רצויות ודרושות להתפתחות האוניברסיטה, ובפרט בשביל תלמידי ההיסטוריה, והביע תקווה 'שתצא מזה במשך הזמן הוראה כללית בתורת הכלכלה והסוציולוגיה' ואולי גם מרכז למחקרים חברתיים

²⁹על השיטה של דרגת 'פרופסור אד פרסונס' ראו במאמר **????** בכרך זה. במחצית 1937 אושרה

הארכת מינויו של ברוצקוס לשלוש שנים נוספות.

³⁰בניו: מיכאל (יליד 1903) היה כלכלן; אליעזר ליאוניד (יליד 1907) היה מהנדס ומתכנן אזורי (במשרד הפנים), עלה בשנת 1933; דוד אנטול (1910-1999) היה אדריכל וצייר; עלה בשנת 1935 ופעל רבות בשדה האדריכלות, בפרט בירושלים. תכנן בין היתר את הבניין הראשי בפקולטה לחקלאות ברחובות (חלק מהמידע טיפק לי האדריכל דוד קרויאנקר).

³¹בתיקו האישי מצוי גם מכתב מספטמבר 1925, שבו אישר מדריכו באוניברסיטת מינכן (Otto von

Zwiedineck-Südenhorst) את שירותו כעוזר מחקר (1922/3) והביע הערכה רבה לכישוריו ולסיכויי הצלחתו בקריירה אקדמית.

³²ד"ר מקס שלוסינגר (Schlossinger) היה מידידי הקרובים ומנאמניו של מאגנס; היה חבר בחבר

הנאמנים וסגן נגיד (קנצלר).

וככלכליים 'שנוגעים ליהודים ולארצות המזרח' - וזה יגרום בכלל שירבו תלמידים באוניברסיטה'. למרות כל חוות הדעת היפות, נמשכה הסחבת והביאה את בונה לסף הייאוש. אחד הגורמים לסחבת היה, גם הפעם, הניסיון לממן לפחות חלק של המינוי ממקורות

חיצוניים. חיפשו קומביניציה עם 'הארכיון הכלכלי למזרח הקרוב' - אך בשנת 1933 נסוגו הממנים העיקריים של הארכיון וניסו לגלגל את החזקתו על האוניברסיטה. אמנם מקס רבורג שאל את מאגנס, בנובמבר 1933, מה עוד מעכב את שילובו של בונה 'המסכן והסבלני' באוניברסיטה העברית, אך לא נענה להצעת מאגנס שיבטיח משכורת מרצה (אז 396 לא"י לשנה) למשך שלוש שנים לבונה. לנוכח מועד עלייתו המוקדם, לא היה בונה גם מועמד לעזרה מן התקציב לפליטי גרמניה. במכתב מלא מרירות לשוקן, יושב ראש הוועד הפועל (5 בנובמבר 1936), הזכיר בונה שלפני ארבע שנים הוצע לו מעמד של מרצה ללא משכורת, לפי השיטה הגרמנית של Privatdozent אך לבסוף נשללה הנהגת הסדר כזה באוניברסיטה. עשרה ימים מאוחר יותר כתב בונה למזכיר ההנהלה, שאחרי ארבע שנות משא ומתן אין הוא רוצה להכשיל את התחלת המקצוע על ידי סירוב להורות בלי תשלום - אבל בזמנו דובר על מעמד של מרצה בלי משכורת; להורות בלי מעמד וללא תמורה יסכים רק 'כסידור זמני בהחלט', והוא ירצה להעלות את הנושא על הפרק עוד לפני שנת הלימודים תרצ"ח.

מכתבים אלה היו תולדה של יזמת קבנר, שבעקבותיה הגישו - באביב 1936 - הפרופסורים קבנר, בער, ל"א מאיר וש"ד גויטיין תזכיר בדבר ארגון קורסים על 'היסודות של חיי המדינה והחברה בימינו', והזכירו כמועמדים - בשלב ראשון - את ד"ר ליאו כהן וד"ר אלפרד בונה, שניהם מהסוכנות היהודית. בדצמבר 1936 החליט הוועד הפועל (לפי הצעת הסנט) למנות את ד"ר א' בונה למורה מהחוץ למדעי החברה והכלכלה של המזרח הקרוב בימינו, למשך שנתיים (תרצ"ז-תרצ"ח), בתשלום לפי שעות.³³ קדמה לכך החלטת הסנט משנת 1934 והחלטת חבר הנאמנים משנת 1935, שאישרו את רמתו המקצועית של בונה כמספקת למינוי מהסוג הנדון, על יסוד חוות הדעת של פרופסור אופנהיימר וד"ר רופין. הוא החל להורות בינואר 1937.

עגמת נפשו של בונה נמשכה עוד שנים מספר, עד שזכה למינוי סדיר, בחצי משרה ולבסוף במשרה מלאה. לפיכך אולי אין לתמוה על כך, שכאשר עלתה על הפרק השאלה של מינויים נוספים בכלכלה, לא תמיד התייחס בונה לעניין באהדה מלאה.³⁴ על סף המעבר לפרק חדש בעניינינו עמדה פרשת מינויו של מרטין בובר כפרופסור באוניברסיטה העברית. בובר (Buber, 1878--1965) היה פעיל בתנועה הציונית עוד מימיו של הרצל, ונתפרסם בזכות הגותו הציונית-תרבותית, הפילוסופיה החברתית האינדיווידואליסטית שלו, ודרכו הייחודית בהצגת מהותה של היהדות. יחד עם פרנץ רוזנצווייג הוא תרגם את התנ"ך לגרמנית בדרך בלתי אורתודוקסית, ופיתח מפעל לחינוך מבוגרים בפרנקפורט. בובר נתמנה מורה לתולדות הדת היהודית באוניברסיטת פרנקפורט, ובשנת 1931 לפרופסור 'לשם

³³ ההנהלה קבעה את התשלום ל-1 לא"י לשעת הוראה.

³⁴ רמזים על כך שמעתי בראיונות מספר, שלא אוכל לפרט.

כבוד' לתולדות הדתות בכלל. הוא פוטר אחרי עליית הנאצים לשלטון והגביר את פעילויותיו בחינוך היהודי, למבוגרים ולנוער.

כבר בספטמבר 1927 כתב בובר למאגנס על אודות תכניתו לכינון מכון למדע הדת(ות) בירושלים: 'שנים רבות הגיתי את העקרונות והמתודות למכון זה, ולכן ברור שאין להגשימו בלעדיו, והוסיף ששמע כי בחוגי הסגל האקדמי הובעו ספקות בדבר מדעיותו. בנובמבר 1933, כנראה לפי בקשת מאגנס, שלח בובר לאוניברסיטה 'סכימה' לקתדרה במדע הדת, ורשימה ארוכה של פרסומיו.³⁵ בינתיים עלתה על הפרק שאלת הצלתם וקליטתם של מלומדים יהודים פליטי המשטר הנאצי בגרמניה, ומאגנס - בתמיכתם הפעילה של עולי גרמניה, ותיקים וחדשים בסגל - פתח במאמצים להכליל את בובר במסגרת מפעל זה, שלמענו גויסו קרנות ייחודיות.³⁶

ואכן, בישיבת מועצת האוניברסיטה ב-17 בינואר 1934, העלה גרשום שלום - שבעצמו עלה בשנת 1923 - את ההצעה למנות את בובר לפרופסור למדע הדתות. הוויכוח נסב, מצד אחד, על נחיצות המקצוע (לפחות באותה שעה), ועל התאמת 'האישיות המיוחדת של המועמד', מהצד האחר; והובע אף החשש 'להתנגשות המקצוע בעניינים יסודיים יהודיים באוניברסיטה'. הוויכוח נתחדש כאשר הגישה ועדת המשנה (שחבריה היו נ"ה טורטשינר [לימים טור-סיני], י' קלזנר, ג' שלום ומ' שובה), שהוטל עליה בירור נוסף של ההצעה, את מסקנותיה. ההצבעה נערכה בשני חלקים: לשאלה אם יש צורך במדעי הדת הכלליים באותה עת ענו חמישה בחיוב וחמישה בשלילה; ואילו לשאלה העקרונית של מינוי בובר לפרופסור באוניברסיטה ענה הרוב בחיוב (3:9). הצעת המינוי הובאה בפני חבר הנאמנים בישיבתו באוגוסט 1934, והיא לא אושרה: היו שהתנגדו ליצירת המקצוע, מסיבות שונות, והיו שהתנגדו למועמד – כך דיווח מאגנס למועצת האוניברסיטה באוקטובר 1934.³⁷

ידידי בובר לא אמרו נואש, ובספטמבר 1935 הוגשה לחבר הנאמנים הצעה מטעם הסנט והוועד הפועל, למנות את בובר לקתדרה לעקרונות החינוך. הצעה זו נדחתה. מכל מקום הצליח מאגנס להעביר החלטה למנות את בובר לפרופסור באוניברסיטה העברית במקצוע מתאים, לפי המלצת ועדה (הפרופסורים ז' ברודצקי וש' קליין, ומאגנס עצמו) ובאישור הוועד הפועל. החלטה זאת נתקבלה בקשיים ניכרים, ובתנאי שמשכורתו של בובר תמומן 'מחוק לתקציב הרגיל'. לפי תזכיר בנידון מיוני 1937, התנגדו רוב חברי חבר הנאמנים למינוי זה, ובפרט בוועדת התקציב הובעה התנגדות חריפה למינוי שלא לפי צורכי המוסד אלא 'מפני

³⁵ נראה שהבין, שמשאלת לבו להורות תנ"ך באוניברסיטה העברית לא היה לה סיכוי להתאשר

במכון למדעי היהדות. מקורו של חלק מהמידע – ארכיון האוניברסיטה, תיק אישי, בובר.

³⁶ האוניברסיטה העברית לא הצליחה לצבור סכומים נכבדים בקרנות אלה, ובו בזמן נרתעו מלומדים 'פליטי גרמניה', שלא היו עוד קודם קרובים לציונות או ליהדות לפחות, מהקשיים הצפויים להם בארץ הנחשלת ובהוראה בשפה העברית. השוו לעניין זה את מכתבו של בנטויץ' אל מאגנס מאפריל 1934, שבו סיפר על 'שיקום' אוניברסיטת איסטנבול בעזרת כ-35 פרופסורים מגרמניה (ניתן להניח שהם לא נדרשו להרצות בתורכית), בעזרת קרן רוקפלר. 'אם נעזור לעצמנו יעזרו גם לנו' - כעת הזמן לגייס אחדים מהמדענים היהודים הגדולים מגרמניה. ארכיון האוניברסיטה, תיק אישי, בנטויץ'.

³⁷ פרטים בפרוטוקול חבר הנאמנים, תיק 110/1934.

היחס האישי אל המועמד. לנוכח התנגדות זאת קיבל עליו מאגנס 'אחריות אישית' למימון משכורתו של בובר במשך שלוש שנים, התחייבות שהכריעה את הכף לטובת ההצעה; אך בהמשך הזמן חיפש מאגנס דרכים לעקיפתה.³⁸ המקצוע הוגדר כ'פילוסופיה של החברה', לפי הצעת בובר; ובאוגוסט 1936 אישר חבר הנאמנים את המינוי בכותרת זאת כמינוי זמני לשלוש שנים, החל בחורף תרצ"ז.

לאחר מכן נתעוררו קשיים בהשגת רשיונות עלייה לבובר ולאשתו, לרגל המצב בארץ ולחץ הביקוש; והמינוי הרשמי חל מ-1 באפריל 1937. בקיץ 1937 שהה בובר בארץ במשך שלושה חודשים אך את רשיונות העלייה קיבל רק בדצמבר, לברלין. קשיים ביורוקרטיים שם גרמו לעיכובים נוספים, ורק בסוף מרס 1938 עלה בובר סוף סוף לארץ ישראל ולירושלים. את הרצאת הפתיחה, 'תביעת הרוח והמציאות ההיסטורית', נשא ביום 26 באפריל. בקיץ 1939, בקשר לתכנית לחוג משני באיוש בובר לבדו (בינתיים), שונה שם המקצוע ל'סוציולוגיה של התרבות'. באוקטובר 1945 בחרה מועצת הפקולטה למדעי הרוח בבובר ליושב ראש ועדת ההוראה שלה.

לא כאן המקום להעריך את יצירתו הרוחנית של בובר, שהיה - כדברי תלמידו שמואל אייזנשטדט - 'לא חוקר מדעי אלא הוגה מדעי'; על נושא זה נכתבה ספרות שלמה.³⁹ לענייננו נוגעת העובדה, שבובר לא רק זכה לפופולריות גדולה בקהל שומעיו וגיבש סביבו קבוצה של תלמידים מוכשרים אלא גם הניח יסודות למחקר סוציולוגי אמפירי. כבר בהיותו איש צעיר, בראשית המאה העשרים, ערך סדרה של ספרי כיס ושמה 'החברה' (Die Gesellschaft), שכללה - ליד כתבים עיוניים קלטיים - דיון בנושאים כגון הרופא, הספורט, הבורסה וכיו"ב. בסדרה השתקפה 'החשיבות שהוא ייחס לשילוב של ניתוח תיאורטי [סוציולוגי] עם ניתוח מצבים קונקרטיים ומחקר אמפירי'.⁴⁰ כעבור שנים, אחרי כינון חוגו באוניברסיטה העברית, יסד בובר את 'הסמינר למחקר סוציולוגי של היישוב'; ועוד קודם לכן, בשנת 1945, יזם סימפוזיון באוניברסיטה בשיתוף הסתדרות הפועלים החקלאים על הנושא 'דמותו החברתית של הכפר העברי בארץ'.⁴¹ במסגרת 'הסמינר' עודד את ראשוני תלמידיו המובהקים, ש"נ אייזנשטדט ויונינה גרבר-טלמון, לעסוק במחקר שדה במושבי העובדים.⁴² ברור אפוא שבובר תרם לשומעיו

³⁸ זכרון דברים, 7.6.1937, בחתימת מ"מ שניאורסון, המזכיר לענייני כספים, ותכתובת בנושא (תיק

אישי, בובר); ונוסח ההחלטה, כולל התחייבות מאגנס, ארכיון האוניברסיטה, תיק 110/1935.

³⁹ לדוגמה: דברים לזכרו של מרטין בובר, במלאת עשרים שנה לפטירתו, ירושלים תשמ"ז; והקדמת

העורך, ש"נ אייזנשטדט, בקובץ M. Buber, *On Intersubjectivity and Cultural Creativity*, Chicago and London 1992

⁴⁰ אייזנשטדט, דברים לזכרו, שם, עמ' 8-11.

⁴¹ לדמותו החברתית של הכפר העברי בארץ ישראל, ירושלים תש"ו. נוסף על דברי הברכה הושמעו 19 הרצאות, מפי מלומדים ומפי אנשי ההסתדרות הכללית וההתיישבות ההסתדרותית, ונערכו שלושה מושבים של 'ויכוחים', שבהם השתתפו גם דוברים נוספים. אולם - כדברי בובר בהקדמה - 'הניסיון עלה יפה רק במידת-מה, שהרי המגע לא הפך אלא בחלקו לשיתוף-פעולה אמתי'.

⁴² כגון ש"נ אייזנשטדט, מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח, ירושלים תש"ח - מחקר

שנסתיים בשלהי תש"ז ופרסומו נתאחר בשל תנאי המלחמה'.

מעושר עולמו הרוחני ומהיריעה הרחבה של התעניינותו וגישתו ההשוואתית; ואילו בסמינריונים, ועוד יותר בשיחות בביתו, הדריך את המעוניינים בכך בספרות הסוציולוגית והאנתרופולוגית ובמחקר,⁴³ והניח את היסודות לפיתוח מחלקה סוציולוגית ראויה לשמה באוניברסיטה העברית. במקביל הקדיש מזמנו וממרו לעניין כינון המכון לכלל מדעי החברה, כפי שנראה להלן.

ג. הדיון העקרוני בהקמת מכון למדעי החברה: 1935 עד 1938

השאלה העקרונית של מכון 'למדעי החברה והכלכלה' עלתה על הפרק במוסדות האוניברסיטה בצורה היולית, מסוף שנות העשרים. ביוני 1929 דיבר מאגנס במועצת האוניברסיטה על כוונתו 'להוסיף בעתיד הקרוב, אם תהיה אפשרות, קתדרה לאנגלית וקתדרה למדעי החברה (כלכלה מדינית וכד')'.⁴⁴ ביולי אותה שנה נדונה במועצה שאלת מינויו של ד"ר הנס כהן למרצה במדע המדינה, מתקציב הקתדרה לשלום בין-לאומי;⁴⁵ וכן רצונה של קהילת ברלין לתרום קתדרה לאוניברסיטה. הוחלט להציע לקהילת ברלין להקדיש את הקתדרה 'למדעי החברה והמדינה'; ובינתיים הוחלט כבר בסוף 1929 להזמין את פרופ' פרנץ אופנהיימר לשורה של הרצאות אורח על שיטתו (בתנאי שישלח מראש את נוסח דבריו, בעברית בכתב). אך בסופו של דבר - ואחרי משא ומתן ממושך - החליטה הקהילה להקדיש את הקתדרה לבוטניקה כללית, בהנחה שתאויש על ידי פרופ' אוטו ורבורג.⁴⁶ תכנונים לגבי מקצועות בודדים נמשכו בשנות השלושים המוקדמות. כך לדוגמה הודיע היושב ראש, בישיבת מועצת האוניברסיטה באוקטובר 1933, שדנים באפשרות לכינון קתדרה בסוציולוגיה או בכלכלה. לא פעם היו דיונים אלה כרוכים במאמצים לקליטת אקדמאים פליטים מגרמניה הנאצית. בהקשר זה כתב מאגנס, בפברואר 1934, לפרופ' ל' אורנשטיין, יושב ראש המועצה האקדמית, על הצעות המינוי שיובאו בפני חבר הנאמנים במושב הקרוב (כגון המינוי של בובר), אך ציין שלא נמצאו בין מלומדי גרמניה מועמדים מתאימים לכלכלה מדינית, לסוציולוגיה אגררית ולפדגוגיה.⁴⁷

בדוח ועדת הסקר ('ועדת הרטוג') משנת 1934 נכלל בפרק העשירי, הדין בהרחבה בהמלצות לפתיחת מחלקות חדשות, סעיף בנושא 'משפט, מדע המדינה וכלכלה', אשר משקף - בין היתר - את צד הביקוש להוראת המקצועות הללו. הוועדה דחתה את בקשת נציגי הסטודנטים להמליץ על יצירת פקולטה למשפטים, לנוכח קיומם של הקורסים הממשלתיים ואי-הרצון לעודד ריבוי של עורכי דין בארץ. אולם היא הגיבה בהבנה להצעה המשותפת של ד"ר משה זמורה, אז יושב ראש הסתדרות עורכי הדין ומרצה בשיעורים הממשלתיים, וברל כצנלסון, מראשי אגודת השוחרים בארץ (וחבר חבר הנאמנים מאוגוסט 1934), לכינון 'מסלול

⁴³ אייזנשטדט, דברים לזכרו (לעיל הערה 39), עמ' 11.

⁴⁴ במונח 'קתדרה' התכוונו אז לתקן קבוע של משרה, בדרגה של מרצה או פרופסור.

⁴⁵ עניין זה כבר הוזכר, לעיל הערה 10.

⁴⁶ מועצת האוניברסיטה, 6.11.1930, ארכיון האוניברסיטה.

⁴⁷ מאגנס אל אורנשטיין, אוטרכט, 20.2.1934, ארכיון האוניברסיטה.

מקצועי' להכשרת מועמדים לתפקידי מנהל למוסדות היישוב. לפיכך המליצה הוועדה על כינון מחלקה 'צנועה' של 'מנהל חברתי וכלכלה', אשר תכלול קורסים במשפט, מדע המדינה, וכלכלה של ארץ ישראל ושל המזרח התיכון - רצוי בעזרת כוחות המצויים בארץ.⁴⁸ היו גם ביטויים נוספים, פומביים יותר, לביקוש להוראה במשפטים ובמדעי החברה. מאלפת העובדה שהאוניברסיטה העברית בירושלים התעוררה לדיון יסודי יותר בנושא עקב הקמת 'בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה' בתל אביב, בחודש מרס 1935.⁴⁹ 'הניסיון' - ככיניו בוועדה המתמדת - לייסד מוסד זה היה במידה רבה תולדה של ההתפתחות הדמוגרפית והכלכלית של תל אביב ושל הבורגנות הארץ ישראלית בכללה, ושל התמורות המדיניות והכלכליות באירופה. בשנים 1932--1935 הוכפל היקף היישוב היהודי בארץ, והוא נהנה מפריחה כלכלית שעמדה בסתירה ל'המשבר הגדול' שעדיין שרר במרבית ארצות העולם. חלק ניכר מהצמיחה המספרית והכלכלית התרכז בתל אביב ובסביבתה הקרובה, שפניהן התרבותיות השתנו מבחינות רבות בהשפעת עולי מרכז אירופה, והדברים ידועים. העלייה החמישית הביאה עמה גם היצע גדול של אקדמאים, שהיו (או ראו את עצמם) מועמדים אפשריים להוראה אקדמית. יתר על כן, הרעת מצב היהודים באירופה והחמרת ההגבלות על כניסת יהודים לאוניברסיטאות הגדילו את הביקוש לאפשרויות של לימודים גבוהים בארץ ישראל.

מבחינתה של האוניברסיטה היו לתהליך זה שתי פנים: מצד אחד החמירה מצוקתה התקציבית עקב צמצום התרומות מאירופה ומארצות הברית, ורק חלק מגירעון זה כוסה על ידי הגידול בתרומות ממקורות ארץ ישראלים. מצד שני גבר מאוד הביקוש למוסדות להשכלה גבוהה בתל אביב עצמה. שוחרי האוניברסיטה תושבי מרכז הארץ, שגם מספרם וכוחם גברו, הצטרפו למעשה לתביעות אלה, שהתמקדו בנושאים של לימודי רפואה ומשפטים ופיתוח לימודי כלכלה ומנהל עסקים.⁵⁰ כבר בפברואר 1932 דיווח מאגנס למועצת האוניברסיטה על פגישות ושיבות בתל אביב אגב ייסוד אגודת השוחרים, ועל הצעות ודרישות שהושמעו לו. בדיון הביעו חברי מועצה אחדים את החשש, שיש כוונות להקים אוניברסיטה (מתחרה) בתל אביב.

בפברואר 1935 כבר הייתה הקמת 'בית הספר הגבוה' האמור עובדה מוגמרת כמעט, למרות הספקות שהובעו בדיון בוועדה המתמדת בירושלים בדבר רמתו האקדמית של המוסד

⁴⁸ Report of the Survey Committee of the Hebrew University of Jerusalem, [London] 1934, pp.

88—89; נ' פיינברג, 'לתולדות הפקולטה למשפטים', פרקי חיים חיכרונות, ירושלים 1985, עמ' 229.

⁴⁹ ראו הארץ, 6.3.1935, 19.3.1935, 25.3.1935, 26.3.1935. טקס הפתיחה נערך ב-25 במרס 1935

והלימודים החלו ב-31 בו.

⁵⁰ שיטת המשפט הארץ ישראלית, שהייתה מורכבת מיסודות המשפט העותמאני, האנגלי והעברי (לגבי יהודים), יצרה קשיים מיוחדים בהכשרתם של עורכי דין. אמנם ממשלת ארץ ישראל אפשרה לתושבי הארץ ללמוד משפטים בשיעורי ערב בירושלים, מאז שנת 1921 ועד לסוף שלטון המנדט (ראו למשל, N. Bentwich, Mandate Memories, New York 1965, pp. 212 וכן ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל אביב תשט"ו, עמ' 229--230, 402--404), אולם השיעורים למשפט (Law Classes) היו בירושלים, והיו טענות נגד היבטים שונים של תכנית הלימודים ונגד הגישה התכליתית-מקצועית מדי.

המתהווה, ולכן החשש 'שייסוד זה מזיק גם מהצד הלאומי'. הוחלט אפוא להציע לוועד הפועל של האוניברסיטה לדון בשאלת ייסודה של מחלקה ללימודי הכלכלה; לברר עם הנגיד מה מעכב את ייסוד הפקולטה למשפטים;⁵¹ ולבקש מוועד השוחרים לברר עם מר מ' דיזנגוף (ראש העיר תל אביב ומייסדי 'בית הספר') 'אם המוסד החדש יעמוד על הגובה המדעי הדרוש'. בהמשך נקטה האוניברסיטה מדיניות מוזרה של 'ברוגז' בסירובה לשתף פעולה כלשהי עם המוסד התל אביבי או אפילו להיות מיוצגת בטקסיו.⁵² כפי שנראה להלן, נדונו נושאי תל אביב שוב בשנים 1938--1939, ואילו הנושא של תביעות השוחרים שוב עלה על הפרק, בחריפות מסוימת, בקיץ 1944.

בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה נוסד ביזמת קבוצה שבראשה עמדו ד"ר שמואל

אייזנשטדט (1886—1970; עלה ארצה בשנת 1925. אין להחליף בינו לבין שמואל נוח אייזנשטדט, הסוציולוג) וד"ר בנימין זיו (1879--1948, עלה ב-1934). אייזנשטדט היה משפטן, חוקר המשפט העברי, פובליציסט ועסקן (בין היתר - של הליגה לידידות ישראל-ברית-המועצות, ואחר כך של תנועת השלום בישראל); ב-1932 ייסד את ארכיון העבודה. זיו היה כלכלן שהתמחה בנושאי כסף ובנקאות. כן היו בקבוצה עורך הדין ד"ר פלטיאל דיקשטיין (אחר כך דייקן, 1885--1969, עלה ב-1921), חוקר המשפט העברי, לימים פרופסור (גם באוניברסיטה העברית וחתן פרס ישראל; והמשפטן מתתיהו (מקס) לזרטון (1887--1951, עלה בשנת 1934 אך שב ועזב את הארץ בשנת 1939). ראש העיר תל אביב, מאיר דיזנגוף (1861--1936), תמך ביזמה, וגם יורשו בתפקיד, ישראל רוקח, המשיך לתמוך במוסד (וראו מאמרו של אסף לחובסקי בכרך זה).

אין זה המקום לפרט את תולדותיו של בית הספר הגבוה, שנתארגן בשתי פקולטות - למשפטים ולכלכלה - עם חפיפה מסוימת בקורסים הרבים שתלמידיהן חויבו בהם. הוא ריכז מגוון ניכר של מרצים, חלקם ותיקים שהיו פרופסורים או מרצים במוסדות להשכלה גבוהה באירופה, חלקם עורכי דין וחשבונאים פעילים בארץ או בכירים במנגנוני הסתדרות העובדים הכללית והמוסדות הלאומיים. לימים הוענקו למיעוטם מינויים באוניברסיטה העברית (פרץ נפתלי לימד כלכלה מדינית בטכניון בחיפה). הנושא ישוב ויעלה בקשר עם 'השלוחה' בתל אביב וסבך היחסים עם אוניברסיטת תל אביב כשתקום.

בית הספר הגבוה נפתח כשבו ארבעים תלמיד; בקיץ 1938 כבר נמנו בו 140, בקיץ 1944 - רק 105. לשם השוואה נציין, שבשנת הלימודים תרפ"ט (1928/9) למדו באוניברסיטה העברית 250 תלמיד, כולם במדעי הרוח; בשנת ת"ש (1939/40) כבר היו 1,041 תלמיד, מהם כשליש במדעי הטבע; ובשנת תש"ז (1946/7) למדו 1,027 תלמיד, 35 אחוזים מהם במדעי הטבע ועוד 9 אחוזים כמעט במכון לחקלאות.

⁵¹ לדברי פרומקין, הכין בשנת 1919 נורמן בנטויק' (אז היועץ המשפטי לממשלה), לבקשת ההנהלה

הציונית ובעזרת פרומקין ח'בוטינסקי, תכנית מפורטת - גם תקציבית - להקמת פקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, פרומקין, שם, עמ' 231; והדבר מתאשר ביזכרונות בנטויק'.

⁵² דיוני הוועדה המתמדת, 26.2, 14.6, 28.10, 3.11, 24.11 - בשנת 1935; באחרון נכללת הנמקה מפורטת של אי-הרצון לשתף פעולה עם המוסד התל אביבי בכל צורה. הנושא עלה מחדש ונדון באותה רוח בישיבות הוועדה המתמדת בשנת 1937 בימים 25.11, 14.11, 29.5.

תקנים-מינויים 'נחוצים' ו'רצויים'. בסוג הרצויים, הדחוף פחות, נכללו תחומי הסוציולוגיה ו'הכלכלה הלאומית', והתחומים קואופרציה, חוקי עבודה, תולדות ההתיישבות, ועבודה סוציאלית - אלה 'אחרי ייסוד הקתדרה לכלכלה-לאומית ובקשר אתה'.⁵³ כן הציעה הוועדה להנהלה 'לבוא בדברים עם הבנקים והמוסדות הקואופרטיביים על ייסוד קתדרה זו'. כעבור יומיים נדון הנושא שנית, בעקבות פגישה של נציגי האוניברסיטה עם באי כוח בית הספר למשפט ולכלכלה, והוחלט לבקש מד"ר רופין ומד"ר גולאק 'תזכיר מפורט על ייסוד פקולטה למשפט וכלכלה' כאן.⁵⁴ בנובמבר הוחלט לבקש שני נציגים של המתמדת 'שידברו עם יושב-ראש הוועד הפועל מר שוקן על הצעדים שיש לאחוז בהם כדי לממש ייסוד פקולטה לכלכלה באוניברסיטה, דבר שהוועדה המתמדת חושבת אותו לחשוב'.

בינתיים נקט ריכרד קבנר (Koebner), הפרופסור להיסטוריה מודרנית, יזמה ועיבד בהשתתפות יצחק בער, ש"ד גויטיין וא"ל מאיר הצעה 'לקורסים על יסודות חיי המדינה והחברה בימינו', בעזרת מורים מהחוג מבין המומחים המתאימים בארץ. הכוונה הייתה להשלמת ההוראה בהיסטוריה הכללית המודרנית ולהשכלת התלמידים, בשתי קבוצות נושאים: (א) 'ידיעת החוקה והמשטר במדינות הקיימות כיום' ו-(ב) 'המדיניות, החברה והכלכלה בארצות המזרח הקרוב לאחר מלחמת העולם'. המציעים הוסיפו, שהקורסים 'במקצועות הקרובים למדעי החברה' יועילו לתלמידים גם בתור הכשרה לחיי המעשה, כמורים, פקידים ועיתונאים. ההצעה נדונה בוועדה המתמדת במאי 1936, והוחלט להביא בפני הסנט, ושמינוי מורה מן החוג יבוצע אחרי בדיקה מדעית מטעם הסנט. לסיכום הדיון בסנט, ב-17 ביוני, נדחה חלק א' של ההצעה (ברוב דחוק), משום שחומר זה צריך להיות חלק אינטגרלי של הוראת ההיסטוריה החדשה, ונתקבל (פה אחד) חלק ב' ובכלל זה הזמנת ד"ר א' בונה, מהמכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית, כמורה מן החוג.⁵⁵

24ב- ביוני 1936 מינה הסנט ועדה (ובה הפרופסורים יוליוס גוטמן, יוסף קלוזנר [ספרות עברית] וגרשם שלום) כדי לעבד הצעות 'מתוקנות' לפיתוח מדעי הרוח, תוך הבדלה בין הצעות הנובעות מחשיבות המקצוע להצעות הנובעות מחשיבותם האישית של המלומדים המוצעים. ב-30 באותו חודש גיבש הסנט את הצעתו בנושא, וכלל בסוג המינויים 'התכופים והחשובים ביותר' גם 'כלכלה מדינית וחברתית'. בפברואר 1937 דן הסנט במפורש בתכנית הפיתוח למדעי החברה ואישר מורה אחד למקצוע 'כלכלה מדינית' כשייך לצרכים 'שמילויים תכוף', ומורים למדעי החברה (האחרים), ובכללם סטטיסטיקה ותורת הכספים, כמינויים 'רצויים מאוד' (תוך התייחסות לתזכיר רופין וגולאק משנת 1935).

⁵³למונח 'כלכלה לאומית' נזקקו המתרגמים מגרמנית, ואילו לנוסח 'כלכלה מדינית' - המתרגמים

מאנגלית.

⁵⁴ד"ר אשר גולאק (1881--1940) (Gulak) היה מרצה ל'משפט תלמודי' משנת 1926 ופרופסור למשפט

עברי משנת 1936. צירוף משפטים וכלכלה באותה פקולטה היה מקובל באוניברסיטאות אירופיות רבות.

⁵⁵אודות מינוי בונה השוו לעיל עמ' 000.

נהירים בפרוטוקולים. כך אנו קוראים כי ב-20 בינואר 1938 'ד"ר סנטור מודיע על הצעדים שעשה לשם השגת אמצעים ליצירת מחלקה לכלכלה ולסוציולוגיה' - אך אין פרטים בכתובים. הוועד הפועל הודה לסנטור על פעולתו 'ומבקש [...] לשים לב לזה, שהאוניברסיטה תישאר חופשית בבחירת המועמדים שבשבילם ימצאו תורמים' - כלל שהאוניברסיטה ראתה בו עקרון יסודי. אגב, הדוקטורט של סנטור עצמו היה בכלכלה, מאוניברסיטת פרייבורג. העניין עלה על הפרק גם במושב חבר הנאמנים, שנערך בלונדון בספטמבר 1938. בסקירת הרקטור אמר ש"ה ברגמן, בין היתר: 'הצטרף למדעי הרוח פרופסור מרטין בובר, ובזה נעשה צעד לקראת יצירת מחלקה למדעי החברה, מחלקה שיש לה תפקידים חשובים בארץ והנותנים גם סיכויים מעשיים לתלמידיה'. בדיון הכללי חזר ברגמן והדגיש את חשיבות המקצוע (כלכלה) לפתרון בעיות אקטואליות של הארץ, ולמתן הכנה לתלמידים לתפקידים בשירות הציבורי. לפיכך כללו החלטות המושב את הפסקה: 'חבר הנאמנים מצטרף לדעתם של הסנט והוועד הפועל, כי קתדרה לכלכלה היא מן הצרכים החיוניים של האוניברסיטה, ומבקש את הוועד הפועל לשאת ולתת לשם הקמת קתדרה כזאת'; כשהכוונה הייתה הן לגיוס תרומה מתאימה והן לחיפוש מועמדים אפשריים. באותו הקשר גם ציין ברגמן, כי 'נתגלה שוב כמה קשה לנו לרכוש אנשים חשובים. עניות האוניברסיטה מנעה ממנו את האפשרות להזמין את פרופסור קורט לויין לפסיכולוגיה, שחבר הנאמנים מינה אותו עוד בשנת 1934'.⁵⁶

מכל מקום נראה, שההנהלה לא הסתפקה בחיפוש המימון אלא חיפשה במקביל מועמדים מתאימים לתקנים החדשים. כך נאמר ב-3 ביוני 1944 במועצת הפקולטה למדעי הרוח, שבשנת 1938 הציע 'מר ר. כהן (קיימברידג') שני מועמדים שווי דרגה למינוי בכלכלה, את ד"ר מ' קלצקי וד"ר א' לרנר'.⁵⁷ מועמדות שני הכלכלנים האלה תשוב ותעלה על הפרק כעבור כשש שנים (ראו להלן, עם פרטים עליהם).

באותה שנה (1938) נענה פרופ' אדולף לווה (Loewe, אחר כך Lowe) ממנצ'סטר להזמנת האוניברסיטה ושהה כאן תקופה מסוימת. לווה (1893--1995) היה בשנים 1926--1931 פרופסור לכלכלה באוניברסיטת קיל (בצפון גרמניה) ונודע כבר אז כחבר ב'קבוצת קיל' - שפיתחה גישה חדשה בכלכלה מדינית. במשך הזמן פיתח את שיטתו, תחת הכותרת political economics, כהצעת חלופה למשטרים הכלכליים הקיימים. הוא הדגיש את הקשר ההדוק בין הכלכלה ליתר המחקר החברתי, ואת חשיבות הזיקה בין צמיחה כלכלית, קדמה טכנולוגית ותמורות חברתיות. בתנאי הקפיטליזם המאוחר, אין המודלים של מקסימיזציה עונים על הצרכים, ויש לפתח מודלים שבמרכזם תכליות חברתיות ומעורבות ממשלתית. לווה כיהן

⁵⁶ ארכיון האוניברסיטה, תיק 100/1938, פרוטוקול בנוסח עברי. לעניין קורט לויין ראו ד' בר-גל, 'הפסיכולוגיה החברתית שלא היתה: קורט לויין והאוניברסיטה העברית', כ"ץ והד (לעיל, הערה 4), עמ' 645-627.

⁵⁷ המדובר בהמלצה של הכלכלן הנודע ריצ'רד קאהן (Kahn, 1989--1905) שכיהן בקמברידג' משנת 1930, עם הפסקה של שירות ממשלתי בשנות מלחמת העולם, וראו סנטור אל בנטויק', 2.3.1944, ארכיון האוניברסיטה, תיק 2276. הן קלצקי הן לרנר היו כלכלנים 'שמאלנים', במידות שונות, ושהו באותו זמן באנגליה במינויים ללא-קביעות.

באוניברסיטת פרנקפורט בשנים 1933--1931, במנצ'סטר בשנים 1940--1933, ומ1941- עד צאתו לגמלאות בשנת 1963 - ב-New School of Social Research שבניו-יורק. אחר כך חזר לגרמניה.⁵⁸ לא ברור אם לווה ראה עצמו מועמד אפשרי למינוי בירושלים, אך הוא כתב (בתחילת שנת 1939) תזכיר מפורט, בן עשרה עמודים, על הנהגת מדעי החברה בתכנית ההוראה והמחקר באוניברסיטה העברית.

התזכיר סוקר את התפתחות מדעי החברה במאתיים השנה האחרונות ואת תפקידם בעולם המודרני. בחינן האוניברסיטאי ראה לווה ארבע משימות: הכשרה 'טכנית' (פרופסיונלית) בכלכלה, ובפרט יישומית, במנהל עסקים ובהתמחויות קרובות אחרות, במשולב עם המקצועות 'המשניים' של מדע המדינה וסוציולוגיה; משימה 'הומניסטית' בשיתוף עם מקצועות הפילוסופיה וההיסטוריה - צירוף שחשוב בהכשרת פקידות ציבורית (Civil Service), מורי תיכון, משפטנים וכוהני דת; היענות לצרכים המיוחדים של ארץ ישראל בהווה ובעתיד; וטיפול המחקר החברתי. בחלקו השלישי דן התזכיר בעקרונות הכלליים של ארגון מדעי החברה באוניברסיטאות, ובפרט בשאלת ההפרדה בין הפקולטה העיונית לבין מוסדות מסוג business schools או Handelshochschulen. אחר אזכור דוגמאות מאנגליה, ארצות הברית וגרמניה, הוא מדגיש שבארץ יש להביא בחשבון גם את האפשרויות והשאיפות של תל אביב.

חומר הנפץ כביכול בתזכירו של לווה היה בחלקו הרביעי, A Scheme for the Organization of Social Studies in the Hebrew University, שאותו גיבש (גם) אחרי דיונים בוועד הפועל, בסנט ובהנהלת האוניברסיטה. עיקר התכנית היה הקמת 'מחלקה למדעי חברה' בתוך הפקולטה למדעי הרוח בירושלים, A School for Economics and Business Administration, שיכונן בתל אביב כחלק של האוניברסיטה העברית ותוך תיאום בין שתי הזרועות הללו, שיתוף במורים הראשיים, ואפשרות למעבר תלמידים בשני הכיוונים. כן כלל חלק זה בתזכיר פירוט של דרישות המינימום באיוש אקדמי ובמימון לשם התחלת הפעילות המומלצת. הנושא אכן נדון בוועדה המתמדת ביוני וביולי 1938, אחרי שמר גינצברג הודיע 'על הצעה שדובר עליה בוועדה התקציבית [של ההנהלה] לייסד מכון לכלכלה מדינית של האוניברסיטה בתל אביב'. אף על פי שבראשית דרכה התנגדו באוניברסיטה העברית להכשרה מקצועית, אפילו במקצועות המסורתיים של רפואה ומשפטים, החשש העיקרי שהובע הפעם היה בפני פיצול המוסד. פרופסורים ותיקים כברגמן, אסף ופרנקל תמכו בהצעה החדשה, בעוד הפרופסורים י' גוטמן וטורטשינר וכן סנטור דיברו נגדה. הוחלט להעביר את הנושא לסנט בצירוף הדעות שהובעו בוועדה המתמדת. בוועד הפועל נדון העניין ב-19 בינואר 1939, תוך התייחסות לתביעות המתחזקות בתל אביב ללימודים אקדמיים, עיוניים ומעשיים כאחד, ולמתן הכרה אקדמית - כצעד ראשון - להשתתפות ב'שיעורים החיצוניים' שקיימה

⁵⁸השוו סנטור לפרנקל, 6.7.1944, ותזכירו של לווה, שם; בשנת 1953 (בסמסטר הקיץ) היה לווה פרופסור אורח במחלקה לכלכלה בירושלים, לימד סמינר לתלמידי מ"א על התפתחות כלכלית (יחד עם בונה) וסמינר על 'מרקס וקיינס'.

האוניברסיטה שם. שוקן, היושב ראש, הביע במפורש את דעתו, כי 'ברור שלפנינו הניסיון הראשון לקראת ייסוד אוניברסיטה שנייה בתל אביב'.

הסנט דן בנושא 'המכון לכלכלה בתל אביב' ב-8 במרס 1939 ולבסוף החליט: (א) הקמת מכון או מחלקה למדעי החברה והכלכלה הוא 'דבר נחוץ וחשוב' (פה אחד); (ב) הסנט מתנגד, עקרונית, להקמת פקולטה נפרדת מחוץ לירושלים; (ג) להמשך הבריוריים, ברוח עמדת הסנט, בוחרים ועדה - הפרופסורים שמחה אסף (ספרות רבנית; לימים שופט בבית המשפט העליון של ישראל), יוליוס גוטמן, קבנר, וישראל יעקב קליגלר (היגיינה ובקטריוולוגיה). מסתבר שלא הייתה התקדמות של ממש בדיונים. בדוח על שנת תרצ"ט שהגיש יושב ראש הוועד הפועל שוקן לחבר הנאמנים, לקראת מושבו באוגוסט 1939, נאמר בעניין מדעי החברה שלא נתאמתה התקווה משנת 1938 למצוא תורם לקתדרה בכלכלה מדינית, אך הנושא נדון בירושלים עקרונית. כן אוזכרו התביעה של אגודת השוחרים בתל אביב לייסוד מכון למדעי החברה בעירם דווקא, והזמנת פרופסור לווה להכנת חוות דעת בנושא. במושב חבר הנאמנים כלל הרקטור, א"ה פרנקל, בדברי פתיחתו בקשה להנחיות עקרוניות בשאלות הכלכלה המדינית ולימודי ההמשך במשפטים. כן ציין שבעתיד נצטרך ללמוד מאוניברסיטאות אנגליה כיצד להכין את בוגרי כל הפקולטות לשירות הציבורי. חבר הנאמנים 'החזיר את הכדור' וביקש לדון בשאלות העקרוניות הללו בירושלים תחילה, ולהביא המלצות בפניו. בדוח הרקטור על שנת ת"ש, שהופץ בדואר, צוין שנושאים מספר, וביניהם 'המכון להשתלמות במדעי המשפט', נדחו 'לזמן מתאים יותר'; אך הובעה בירושלים דעה, שיש ליצור גרעין למחלקה למדעי החברה על ידי כינון קתדרה מרכזית לכלכלה מדינית.

ביוני 1941 מינתה הוועדה המתמדת ועדה בהרכב דומה לזה של שנת 1939 (בצירוף רופין וסנטור) 'לדון מחדש בשאלה הכללית של פיתוח מדעי החברה באוניברסיטה'. דוח ועדה זאת נדון בוועדה המתמדת ב-8 בדצמבר 1941 והכיל הצעת שני חוגים משניים, 'מדעי הכלכלה' ו'מדעי החברה והמדינה' - אבל איש רוב התקנים המוצעים נשאר בסימן שאלה. אמנם הוועדה המתמדת קיבלה 'את עיקרי ההצעה באהדה' ואף החליטה שיש לחקור בדבר רמתו המדעית של 'המועמד שנזכר כמורה למדעי הכלכלה', אך מבחינה מעשית נשאר שאלות הגשמת התכנית פתוחות.⁵⁹

ד. תכניות פיתוח וצעדים מעשיים: שנת 1944

עניין מדעי החברה, שנושא המחלקה לכלכלה היה חלק עיקרי בו, לא התקדם אפוא מצדדיו המעשיים, הן מפאת קשיי המימון והן מפאת קשיי האיוש.⁶⁰ זאת למרות מאמצים נשנים והולכים למצוא פתרונות, שמשתקפים בדיונים כגון אלה שנסקרו לעיל. כדוגמאות נוספות נזכיר, שביוני 1939 החליטה ההנהלה לבקש מד"ר גוסטב קרויאנקר (חבר הוועד הפועל) ומפרופ' גוטמן 'להמשיך את ברור השאלות הכרוכות בעניין' עם השוחרים ועם עיריית תל

⁵⁹ זהותו של 'המועמד שנזכר' נשארה עלומה; והוא הדין במועמד לכלכלה, שהוא והתכתבות עמו

הוזכרו בישיבת הוועדה המתמדת, 31.5.1943.

⁶⁰ כך גם אמר סנטור למועצת הפקולטה למדעי הרוח, 1.12.1943.

אביב, לקראת דיון נוסף בתחילת שנת ת"ש. כן צוין, שבהיותו באמריקה יחפש מר סנטור מועמדים הן לקתדרה לכלכלה עיונית והן לכלכלה אגררית. בנובמבר אותה שנה הודגש בוועדה המתמדת 'שאין אפשרות לקדם את ענייני מדעי החברה מבלי מילוי קתדרה אחת [כלכלה או סוציולוגיה] באישיות מרכזית'. סנטור הוסיף שגם פרופסור לכלכלה חקלאית (לקתדרה במימון קרן קיימת לישראל) שמסוגל ללמד גם כלכלה מדינית 'והוא אישיות מרכזית' בא בחשבון. כן הזכיר את 'פליטי פולין' ופליטי רומניה (כגון פרופ' צווייג מקרקוב) ואת ד"ר לנדסהוט.⁶¹

לנדסהוט הרצה בשנת 1938 קורס על 'מקס ובר, קרל מרקס, ועמדתם כלפי החברה המודרנית', והיה עשוי לכונן באוניברסיטה מגמה של סוציולוגיה פוליטית. קבנר ובובר, ומהצד האחר ברל כצנלסון, המליצו על המינוי, ולא ברור מדוע מינוי זה, וכן מינויו במדע המדינה שנדון בשנים 1946--1947 (ראו להלן), לא יצאו לפועל. בלית ברירה הסתפקו בינתיים בפתרונות חלקיים. מינויו של בונה (משנת 1936/7) הוארך מדי פעם בפעם, במסגרת מדעי המזרח ואחר כך גם במסגרת לימודי החקלאות (משנת 1942/3). אחרי פטירתו של ברוצקוס מונה יצחק אלעזרי-וולקני (מקודם וילקנסקי; 1955--1880), שיסד וניהל את תחנת הניסיונות החקלאית של הסוכנות היהודית, לפרופסור לכלכלת המשק החקלאי (1939).

אחרי פטירת רופין (ב-1 בינואר 1943) טיפלו נמרצות בחיפוש אחרי ממלא מקום לו, ובמרס 1944 אישר הסנט את (הצעת) מינויו של ד"ר אריה טרטקובר למשרה זאת.⁶² במאי 1939 (הדיון בוועדה המתמדת נערך ב-2 בחודש זה), אחרי לבטים ארוכים למציאת מסגרת מתאימה לפרופ' בובר, אושר חוג משני 'סוציולוגיה של התרבות'.

פרופ' רוברטו בקי לימד קורס בסטטיסטיקה החל בשנת 1940, ובדיונים בסנט על הוראת הסוציולוגיה של היהודים, במרס 1944, נקבע שבקי ילמד קורס במתודולוגיה של סטטיסטיקה ושל דמוגרפיה וכן שיעור ותרגיל בדמוגרפיה של היהודים. בקי--(1995) (Bachi) 1909 בנו של הפרופסור לכלכלה ריקרדו בקי,⁶³ היה ד"ר לסטטיסטיקה מאוניברסיטת רומא (1930), מרצה ואחר כך פרופסור לסטטיסטיקה באוניברסיטאות מספר באיטליה - האחרונה

⁶¹ זה היה כנראה אותו פרופ' פרדיננד צווייג שהיה בשנת הלימודים תש"ז (1955/6) אורח במחלקה לכלכלה כאן, ולימד קורס וגם סמינר על יחסי עבודה. על אודות הסוציולוג זיגפריד לנדסהוט ראו א' הורוביץ, 'זיגפריד לנדסהוט וחסרונם של מדעי חברה קנוניים ביישוב', כ"ץ והד (לעיל הערה 4), עמ' 671-660.

⁶² השוו לעיל, סעיף ב, וכן להלן. לקתדרה לכלכלה חקלאית, שלפי שעה לא נמצא לה מועמד, היה מימון של קרן קיימת לישראל; לקתדרה לכלכלת המשק החקלאי היה מימון מקרן אוכברג; ולקתדרה חדשה על שם רופין בסוציולוגיה של היהודים הבטיח קואופרטיב 'אגד' תרומה (טרטקובר החל להורות למעשה רק בשנת הלימודים תש"ז. פרטים על מינויו להלן).

⁶³ ריקרדו בקי (1875--1951) היה בעל מוניטין בכלכלה ובסטטיסטיקה, הורה באוניברסיטאות איטלקיות מאז שנת 1915 וכיהן בקתדרה לכלכלה מדינית במכון המלכותי למדעי הכלכלה ברומא משנת 1926 ועד שעזב את איטליה ועלה ארצה בשנת 1938. בשנים 1940--1946 לימד בבית הספר הגבוה למשפט וכלכלה בתל אביב; וב-1946 חזר לאיטליה. מסתבר שלא נתמנה באוניברסיטה העברית הן מפאת בעיות התקציב והן מפאת גילו; אך בנו סבר, שזה היה חלק ממדיניות להפליית המדענים מאיטליה לרעה.

בגנואה - וכיהן כראש המחלקה הסטטיסטית של הדסה בירושלים משנת 1939. בשנים 1945--1947 היה סגן הסטטיסטיקאי הממשלתי הממונה על הכנת המפקד של אוכלוסיית פלשתינה (א"י), שלא יצא לפועל; לימים - מנהל הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של ישראל, 1948--1971. באוניברסיטה נתמנה למרצה בכיר ב-1945 ולפרופסור ב-1947, והקים בה את המחלקה לסטטיסטיקה.

נדמה שתזוזה של ממש התרחשה בשנת 1944, אולי כחלק מאווירה כללית של תכנונים לקראת תקופת השלום ובהשפעת ההטבה במצבה הכלכלי של אמריקה (ויהודיה בכלל זה); וכן מפני שהתחדשו ביתר שאת התביעות והלחצים מצד שוחרי האוניברסיטה בארץ, שגם תבעו ייצוג הולם בוועד הפועל של האוניברסיטה. בישיבת הוועד הפועל ב-16 במרס 1944 הודיע סנטור, שהנהלה 'טיפלה' בישיבותיה האחרונות בשאלות כלליות של פיתוח האוניברסיטה' ותביא בקרוב תכנית מנוסחת בפני הוועד הפועל. באותה ישיבה גם נדון (שוב) נושא אגודת השוחרים והיחסים עמה, והוזכרו הלחץ הציבורי בתל אביב להקמת 'מוסד לחינוך גבוה' בעיר והלחץ של 'בית הספר הגבוה' לקבלת הכרה ושיתוף פעולה מהאוניברסיטה העברית.

ב-27 באפריל 1944 אכן הגישה ההנהלה לוועד הפועל תכנית פיתוח מפורטת (בת שבעה עמודים). חלקה הראשון היה 'הצעה להצהרה [פרוגרמית] מטעם הוועד הפועל', שהבהירה כי מדובר בתכנית מסגרת לעשר השנים הבאות: 'הרחבת תחום פעולותיה של האוניברסיטה, הן בהקמת פקולטות חדשות הן בהשלמות באלה הקיימות; 'שיפורים בתנאי העבודה המדעית והחינוכית' (כולל העלאת המשכורות) וכן 'שיפורים כלליים, אדמיניסטרטיביים וחינוכיים' (כולל בניינים נוספים ושיכוני סטודנטים); 'לייסודו של מכון למדעי החברה והכלכלה, אשר מתפקידו יהיה לשתף את האוניברסיטה בפתרון בעיות היישוב בשטח הכלכלי והסוציולוגי, הן על-ידי חקירה מדעית והן על-ידי חינוך מועמדים מוכשרים לשירות הציבור, מייחס הוועד הפועל חשיבות ודחיפות רבה. [...] בקשר עם המכון הזה אפשר לגשת להכנת קורסי השתלמות במשפטים'. ביתר חלקיה מפרטת התכנית את הצעות ההנהלה, בצירוף הערכות תקציביות (במחירי 1939) בשני שלבים של דחיפות. למדעי החברה הוקצבו 10,000 לא"י להשקעות הדחופות (מתוך סך כולל - בלי הקמת הפקולטה לרפואה - של 70,000 לא"י), ועוד 4,000 לא"י לשנה להוצאות שוטפות (מתוך כ-30,000).

בדברי הלוואי לתכנית פירט סנטור את חזונו: אחרי המלחמה צריכה האוניברסיטה לשכלל את עצמה 'כמוסד החינוכי והמדעי המרכזי של העם היהודי', והיא צריכה 'להופיע כיוזמת בשעה שעורכים תכניות רקונסטרוקציה לתקופה שלאחר המלחמה'. אחד התפקידים העיקריים של הפקולטה למדעי הרוח [והחברה] יהיה 'להכשיר מורים ופקידים לשירותי הציבור'. כן צריכה האוניברסיטה לפתח את דור ההמשך למדעניה.

במקביל נדונו כאמור היחסים עם שוחרי האוניברסיטה הארץ ישראלים. ב-8 ביוני 1944 דן הוועד הפועל בפרוטוקול ארוך של פגישת נציגיו עם הוועד הארצי של השוחרים, שבה הושמעו דברים חריפים למדי. בהסתמך על החלטות ועידתם הארצית ביולי 1943, הדגיש המשורר והסופר דוד שמעונוביץ (לימים שמעוני), יושב ראש הוועד הארצי, שמטרתה העיקרית של האגודה 'להביא את דבר היישוב אל האוניברסיטה, בצורה תרבותית ודורשת

טובתה'. הוא ואחרים ציינו 'שיש הרגשה ביישוב בצורך דחוף במכון למדעי החברה; אם האוניברסיטה לא תפעל בכיוון זה, נגדל לנו מתחרה, ואת זאת רצון השוחרים למנוע'. בוטה יותר היה דובר אחר, איש העסקים שבתי מירנבורג (לימים מירון), יושב ראש הוועד התל אביבי. הוא טען כי תל אביב דורשת, ובזכות, את פתיחת הפקולטה למדעי החברה בה; יש הבטחה של בית ושל תקציב; 'רוצים לפתוח, או בשיתוף פעולה עם האוניברסיטה או מבלעדיה; חושבים על הקמת רובע אוניברסיטאי'. אחרים עמדו על התביעה להחשת פתיחתה של הפקולטה לרפואה.

ב-13 ביוני 1944 דנה ההנהלה בהתפתחויות הללו, ובשיחותיו של סנטור עם האדונים אריה שנקר (נשיא התאחדות התעשיינים) וישראל רוקח (ראש העירייה) בעניין. הוחלט שהרקטור יפתח דיון רשמי בשלטונות האקדמיים על ייסוד המכון למדעי החברה, כולל ארגון ומיקומו, ועל מועמדים לקתדרה לכלכלה מדינית. בינתיים תמשיך ההנהלה מצדה במשא ומתן עם 'הגורמים החיצוניים'.

כאשר ב-9 ביולי 1944 דנה הוועדה המתמדת בנושא, היה ברור אפוא שהפעם הכוונה לפעילות נמרצת ותכליתית יותר. אמנם דובר עדיין באפשרות להקים את 'המכון לכלכלה ולמדעי החברה' בתל אביב, כולו או חלקו, אך בעיקר הוחלט שרצוי כל צעד להחשת הקמתו. לעיבוד תכנית המכון, ולברור מועמדים לקתדרה המרכזית ולהוראת מדע המדינה בכלל זה, נבחרה ועדה 'מיוחדת' בהרכב הפרופסורים אסף (דיקן מדעי הרוח, יושב ראש), בובר, גוטמן וקבנר, ומחברי הוועד הפועל - המשפטן משה זמורה וסנטור.⁶⁴ ועדה 'מיוחדת' זאת הייתה דומה בהרכבה לקודמות לה בנושא, אך במובן מסוים היה הרכבה חזק יותר. אמנם בכינונה נוסף נדבך למנגנון המסורבל של קבלת החלטות, אך היה לה יתרון: נושא מדעי החברה היה עניינה היחיד.

אשר למינוי בכלכלה, חזרו ראשית להמלצות קאהן משנת 1938. עוד במרס 1944 כתב סנטור אל בנטויץ' (לאנגליה) שמינוי פרופסור לכלכלה הוא הבעיה העיקרית, וביקש שיברר אם ד"ר קלצקי עדיין נחשב למועמד טוב. מאחר שלרנר עבר בינתיים (למעשה כבר בשנת 1938) לארצות הברית, כתב סנטור לשוחרים בניו יורק בקשר אליו. כן בא בדברים עם פרופסור שלום (סאלו) בארון מאוניברסיטת קולמביה וביקש את עזרתו - אולי גם בסיוע מדענים יהודים נוספים - בחיפוש מועמדים למינויים במדעי החברה בירושלים. מיכאל קלצקי (1899--1970) (Michal Kalecki), כלכלן וסטטיסטיקאי מהמוכשרים והמקוריים של תקופתו, היה מרקסיסט בעל גוון ייחודי ומתח ביקורת על השיטה הקפיטליסטית ועל המשטר הסוציאליסטי גם יחד. בשנים 1937--1929 כיהן במכון הפולני הממשלתי לחקר מחזורי העסקים והמחירים הבינלאומיים, אך נאלץ לעזוב עם הקצנת המשטר הימני בפולין. הוא הגיע לאנגליה ועבד בשנים 1945--1940 במכון הסטטיסטי של אוניברסיטת אוקספורד, ובשנים 1954--1946 באו"ם, תחילה במשרד העבודה הבין-לאומי בקנדה ואחר כך

⁶⁴ מינויו של גוטמן, פרופסור לפילוסופיה עברית, נראה תמוה במבט ראשון; אך מתברר שלא רק שהיה בעל גישה היסטורית בפילוסופיה אלא שגם השתתף בסמינר של ורנר סומברט באוניברסיטת ברלין וראה עצמו קרוב לסוציולוגיה ולכלכלה מדעי החברה. (חלק מהמידע - מפי ש"נ אייזנשטדט). עורך הדין משה זמורה (1888--1961) היה אחרי קום המדינה הנשיא הראשון של בית המשפט העליון.

במזכירות הראשית בניו יורק, שבה היה אחראי על הוצאת World Economic Reports, חזר לפולין (בגלל 'צייד המכשפות' בסנט) ובשנים 1955--1967 כיהן כיועץ ממשלתי והורה כלכלה; אך שוב נאלץ לפרוש. בתקופתו השנייה בפולין התרכז בבעיות של מדיניות פיתוח, ובמסגרת זאת גם שהה זמן מה בישראל, בשנת 1950, כיועץ לממשלה (הדוח שלו לממשלת ישראל הופץ, משוכפל, בספטמבר 1950).

אבא פ' לרנר (Lerner, 1903--1982) היה אף הוא כלכלן מקורי ונון-קונפורמיסט, שלא התמיד בשהותו בשום אוניברסיטה והרבה לעסוק באמנות ובמדעי הרוח, נוסף על הכלכלה. הוא עסק במרבית התחומים של כלכלה עיונית ומדיניות כלכלית, ותרומתו הייתה רבה בשל חריפות שכלו וגישתו העצמאית. לרנר נולד וגדל ברוסיה, למד באוניברסיטאות באנגליה בשנים 1929--1935 ולימד ב-LSE עד 1938, אז עבר לארצות הברית. בשנים 1942--1947 הוא כיהן ב-New School of Social Research בניו יורק ואחר כך בשורה של אוניברסיטאות אחרות בארצות הברית. בשנים 1953--1955 היה לרנר חבר בלשכה לייעוץ כלכלי לממשלת ישראל, בראשות אוסקר גאס, ובשנת 1955/6 היה יועץ למשרד האוצר ולבנק ישראל וכן פרופסור אורח באוניברסיטה העברית. לרנר ידע היטב עברית.

אחד המאמצים להרחבת הבסיס החומרי והגיוון התחומי של ה'מחלקה' למדעי החברה היה הניסיון לכינון קתדרה על שם ברל כצנלסון לתולדות תנועת העבודה, במימון הסתדרות העובדים הכללית והאיגודים המקצועיים היהודיים בארצות הברית. נוסף על הבעיות התקציביות, התערור קושי בהגדרת הנושא: אנשי תנועת העבודה רצו שהקתדרה תעסוק בתנועת העבודה היהודית, בארץ ובעולם, ואילו אנשי האוניברסיטה העדיפו את היריעה הרחבה של כלל תנועות העבודה. המשא ומתן עם האמריקנים התנהל חלקו במישרין וחלקו באמצעות ההסתדרות. שיא מסוים במגעים המקומיים היה פגישת הנהלת האוניברסיטה (בראשות האדמיניסטרטור סנטור, והרקטור ל"א מאיר) עם נציגי הוועד הפועל של ההסתדרות (זלמן רובשוב [לימים שזר], דוד רמז ויוסף שפרינצק) ב-14 בדצמבר 1944. הוסכם שראשית יש לחפש מועמדים מתאימים. המגעים נמשכו, בין היתר באמצעות הוועדה למדעי החברה, אך לא נשאו פרי לפני קום המדינה.

באותו חודש נערך ניסיון לגייס לאוניברסיטה כלכלן ותיק ובעל שם, את פרופ' סאלי הרברט פרנקל (Frankel) מאוניברסיטת ויטוטרסרנד ביוהנסבורג. פרנקל (1904--1996), יליד וחניך דרום אפריקה, בוגר אוניברסיטת ויטוטרסרנד ובעל תואר דוקטור מאוניברסיטת לונדון, כיהן באוניברסיטה האמורה ביוהנסבורג בשנים 1931--1946 ובכלל זה כראש המחלקה לכלכלה. הוא חקר קשת רחבה של נושאים, כגון החשבונאות הלאומית של דרום אפריקה, הכלכלה של אפריקה ושל ארצות נחשלות בכלל, כלכלה של אוצרות הטבע ובפרט של מכרות (ומכרות זהב ויהלומים במיוחד), ההיבטים הכלכליים של אפליה גזעית, וכלכלה מוניטרית. פרנקל היה יועץ כלכלי של שר האוצר בשנות מלחמת העולם וחבר בוועדות אימפריאליות; היה פעיל פוליטית בקידום השקפות ליברליות בארצו, וכן בעניינים ציוניים ובפרט בקידום תעשיית היהלומים בארץ ישראל בשנות מלחמת העולם ואחריה. בשנת 1946 נתמנה לקתדרה של כלכלת ארצות 'תת-מפותחות' באוקספורד (השם המקורי של הקתדרה היה 'כלכלה קולוניאלית'), שבה כיהן עד לפרישתו לגמלאות בשנת 1971.

פרנקל ביקר בארץ בדצמבר 1944, בדרכו ללונדון לוועידה ובשליחות ממשלתית, ושהה כאן במרבית החודש. היה זה ביקורו השני בארץ; הראשון היה בשנת 1936, כשבא - לבקשת הסוכנות היהודית - לסייע בהכנת הטיעונים בפני ועדת פיל. להפתעתו - לפי ספר זיכרונותיו - פנו אליו נשיא האוניברסיטה מאגנס ונציגים אחרים שלה והאיצו בו לקבל מינוי של פרופסור לכלכלה ולהקים את המחלקה, 'בפרט כעזר בהכשרת עובדי ציבור'.⁶⁵ את הדעות וההצעות שגיבש הציג בשיחותיו, בפרט בשיחה עם הוועדה למדעי החברה ב-14 בדצמבר 1944, ובתזכיר בן ארבעה עמודים בסוף אותו חודש.⁶⁶

פרנקל הדגיש את הצורך בשילוב המחקר וההוראה, ואת הפיכת המחלקה לכלכלה בירושלים למרכז למחקר כלכלי כללי (חקר בעיות הכלכלה המודרנית) ושל האזור, תוך קשר חי ותמידי עם קהילת המדענים בעולם. הוא הביע תמיכה בחלוקת ההוראה האוניברסיטאית לשלבים (הדיון בתכנית שלושת התארים כבר היה אז בראשיתו), ודעה שלילית על הקמת המוסד בתל אביב. אך מעבר לעקרונות הכלליים (שלגבי חלקם הפנה לתזכירו של לווה משנת 1939), הציע פרנקל הצעות מעשיות להנחת היסודות ולשילובו בהן. את אלה סיכמו סנטור וזמורה בדיווחם להנהלה ב-31 בדצמבר: (א) יוקם מכון בעל היקף גדול ובעל רמה גבוהה במיוחד; (ב) למכון זה יהיה חבר נאמנים משלו; (ג) יינתן לפרופסור פרנקל ייפוי כוח לאסוף כספים בקנה מידה גדול באופן בלתי תלוי ביתר עבודתה הכספית של האוניברסיטה.⁶⁷ 'בוויכוח הממושך' בישיבת ההנהלה אמנם הביעו אסף וזמורה את הדעה, שאחרי שנות הכנה מרובות אין להחמיץ את ההזדמנות הזאת, לעומת עו"ד ש' הורוביץ ומר ש' גינצברג, שהדגישו שיש 'לפתח את המכון בפרופורציה למטרות אחרות שנקבעו בתכנית הפיתוח'; אך הייתה הסכמה כללית, שאין לתת היתר לאיסוף בלתי תלוי של כספים, וכי יש לייחס חשיבות מכרעת לשאלת נכונותו של פרנקל לקבל על עצמו תפקיד של פרופסור במכון (ולא של מכון המוסד ופרופסור אורח בלבד).

בזיכרונותיו מדגיש פרנקל שאכן היה בארץ צורך רב בהכשרה אקדמית במדעי החברה, אך מרצה או שניים בכלכלה בלבד לא היו יכולים לחולל את המפנה הדרוש. לכן הציע אז הקמת מוסד עצמאי של בית ספר לכלכלה ולמדע המדינה על בסיס פיננסי איתן. הוא מתאר את לבטיו (ולבטי רעייתו) עקב הצעת הקתדרה לכלכלה בירושלים, שמבחינה רגשית נמשך להיענות לה. אולם בגישה ריאליסטית גברו שיקולי הנגד, מסיבות אישיות (הקושי בלימוד עברית, וסבל אשתו מהאקלים), אך בעיקר בגלל האווירה הסוציאליסטית בציבור ובמוסדות היישוב, שהייתה צפויה לגרום לזלזול בהוראת כלכלה המעלה את כוחות השוק החופשי על

⁶⁵ 'Particularly to train civil servants', S. H. Frenkel, *An Economist's Testimony*, Oxford 1992;

זוהי אוטוביוגרפיה של פרנקל, ועל אודות הביקור בשנת 1936 – שם, עמ' 130-133. תודתי לפרופ'

יונתן פרנקל, אחיינו (באוניברסיטה העברית משנת 1964), שהעמיד את הספר לרשותי.

⁶⁶ עיקר החומר, כולל תזכירו של פרנקל, בארכיון האוניברסיטה, תיק 2276.

⁶⁷ במכתבו לוויצמן (31.12.1944) ציין סנטור, שהצרה עם פרנקל היא היותו *the counsel of perfection*

- הוא מוכן לקבל על עצמו את המשימה רק אם נעשה אותו גם עצמאי וגם עשיר יותר מיתר חלקי האוניברסיטה, ונתחיל מיד עם כל הקתדרות ומשרות המרצים וכו' שרצויים לפי תכניתו. עם זאת הביע תקווה, שבסופו של דבר תושג הסכמה עם פרנקל.

נס. הנהלת האוניברסיטה שמרה על הקשר עם פרנקל במשך שנים מספר והתייעצה עמו, תוך תקווה שאולי יחזור בו מהחלטתו השלילית. בפרט תלו תקוות בכושר מנהיגותו ובניסיונו הארגוני.

ה. פעילות הוועדה למדעי החברה

הוועדה למדעי החברה התכנסה לשיבתה הראשונה ב-27 ביולי 1944 והמליצה - ראשית כול - על צעדים בקשר לכוחות ההוראה הקיימים כבר: להעניק מינויים קבועים לא' בונה ולר' בקי; להטיל זמנית את הוראת 'המדע המדיני' על המורה השני ליחסים בינלאומיים (ד"ר נתן פיינברג) שמינויו נדון אז, ואת הוראת 'יסודות הכלכלה המדינית' על בונה; לבקש מבובר, בונה ובקי לעבד הצעה לתכנית חוג משני 'לימודי חברה וכלכלה'; ולברר בדחיפות את עניין המועמד שהוזכר (בוודאי התכוונו לקלצקי). מרבית ההמלצות אושרו בידי הסנט בתחילת מרס 1945; ההנהלה אכן אישרה חצאי משרה לבונה ולבקי; אך עניין הוראת מדע המדינה לא התקדם לפי שעה. אשר לחוג המשני הגיש בובר הצעה לשלושה חוגים, בסוציולוגיה, בכלכלה וחברה של ארץ ישראל והמזרח התיכון, ובתורת המדינה, בפירוט המורים המוצעים מבין הנמצאים בירושלים (באוניברסיטה ומחוץ לה).

אודות קלצקי, שכיהן אז במכון לסטטיסטיקה באוקספורד, נאסף המידע; ובישיבת הוועד הפועל בתחילת נובמבר הזכיר סנטור, בדיווח על נסיעתו לשישה שבועות לאנגליה, שקיבל ידיעות מצוינות עליו ואף התרשם טוב בעת שהתראה עמו; קלצקי מוכן לבוא בתור פרופסור לכלכלה. בפברואר 1945 הודגש בוועדה המתמדת, מסיבות שלא פורטו בפרוטוקול (אולי מתוך שיקול פוליטי), שאם תאושר הצעת מינויו של קלצקי 'יהיה ברור שהמדובר רק באחת משתי קתדרות לכלכלה שצריכות להיות במכון למדעי החברה'. אולם בתחילת מרס דווח לוועד הפועל, שקלצקי קיבל בינתיים משרה אחרת (בארגון העבודה הבין-לאומי). לעומת זאת התקדם עניין פרופ' אבא לרנר, שזכה בינתיים למוניטין רבים הודות לפרסום ספרו (*The Economics of Control*, New York 1944) על תכנון מרכזי בעזרת כוחות השוק. הוא הביע נכונות לקבל מינוי בירושלים למשך שנתיים, לשם התנסות הדדית; והמינוי אושר במועצת הפקולטה למדעי הרוח (על סמך המלצת ועדת משנה מקצועית וחוות הדעת שאספה), בסנט, ובוועד הפועל - ככולם בחודש יוני 1945, תוך הדגשת הדחיפות לקראת כינוס חבר הנאמנים ביולי בלונדון.

הפעילות הנמרצת שהחלה בהקמת הוועדה למדעי החברה התבטאה גם ביצירת חוגים עצמאיים, חלקית בכוחות שכבר נמצאו בארץ. ראשונים עלו לדיון הנושאים שנראו קלים יחסית לפתרון -- הסוציולוגיה של היהודים והיחסים הבין-לאומיים.

כזכור נפטר רופין בתחילת שנת 1943, ובדצמבר של אותה שנה דנו בשאלת מילוי מקומו במכון למדעי היהדות, במועצת הפקולטה למדעי הרוח ובוועדה המתמדת. מונתה ועדת משנה לחיפוש מועמדים ובירור כישוריהם: בובר, גוטמן, דינבורג, קבנר, א' ריגר (מרצה לחינוך) ושני הדיקנים (ש' אסף וא' פודור). בפברואר 1944 החליטה מועצת הפקולטה להציע לקתדרה לסוציולוגיה של היהודים את ד"ר אריה טרטקובר, ואישרה הצעה זאת שנית ב-2 ביולי על סמך חוות הדעת שנתקבלו מחוץ לארץ. בשלב זה כבר דובר למעשה לא על מקצוע

חלקי בתוך החוג להיסטוריה של עם ישראל, אלא על צירופו עם שיעורים של רוברטו בקי על מתודולוגיה של סטטיסטיקה ודמוגרפיה ועל הדמוגרפיה של היהודים. הסנט אישר הצעות אלה ב-8 במרס 1944, מה עוד שקואופרטיב 'אגד' התחייב לממן את הקתדרה על שם רופין במשך חמש שנים לפחות.

טרטקובר (1897--1982) היה המועמד הטבעי למינוי זה. בראשית שנות העשרים הוענק לו הן תואר דוקטור למשפטים והן תואר דוקטור במדעי החברה על ידי אוניברסיטת וינה. בשנים 1922--1939 הוא כיהן בלודז' כמזכיר חברת בתי הספר העבריים בפולין, ובמקביל עסק בפעילות ציבורית ומדעית. בזכות מחקריו מונה טרטקובר גם למרצה לסוציולוגיה יהודית (בשפה העברית) במכון הגבוה למדעי היהדות בוורשה. כבר בשנת 1937 הציע את שירותיו לאוניברסיטה העברית; וב-13 באוקטובר 1939 כתב רופין אל סנטור, שטרטקובר הוא היחיד בעולם 'שבא בחשבון לכהן כאסיסטנט לי וכיורש משרתי'. טרטקובר שהה אז כפליט בפריס, ובאין אפשרויות מימון בירושלים, המליצו רופין וסנטור על העסקתו במוסדות אקדמיים יהודיים בארצות הברית. גם משם חזר טרטקובר על פנייתו לאוניברסיטה העברית, בצינון שמינוי בירושלים יהיה הגשמת חלום חייו; אך סנטור ענה לו, ביולי 1940, שלאור המצב ירד עניין מינויו לפי שעה מהפרק, בהוסיפו 'איני רוצה להעלים ממך [...] שחוששים [אנו] במצב הבלתי בטוח של היום לקבל אחריות להביא איש שנמצא כעת באמריקה'.⁶⁸ טרטקובר מצא עבודה בהנהלת הקונגרס היהודי העולמי בניו יורק, 'במחלקה המדעית'; ועד סוף מלחמת העולם צבר רשימת פרסומים מקיפה ביותר בארבע שפות.

ביום 12 בספטמבר 1944 (אחרי אישורי הוועד הפועל ויושב ראש חבר הנאמנים) יצא אפוא מכתב למינויו של אריה טרטקובר למרצה בסוציולוגיה של היהודים, בחצי משרה. אך בינתיים נפל בנו היחיד, יוחנן, בחזית הצרפתית, ורוחו של האב נשברה. רק בקושי ובאיטיות התאושש ממכה זאת, ובו בזמן גם עיכבו אנשי הקונגרס היהודי העולמי את יציאתו; כך שלבסוף הגיע לירושלים רק לשנת הלימודים תש"ז, ונשא את הרצאת הפתיחה שלו ב-13 בנובמבר 1946. באותו חודש אישרה מועצת הפקולטה למדעי הרוח רשמית כינון חוג משני של 'סוציולוגיה ודמוגרפיה של היהודים', שאושר גם בוועדה המתמדת בינואר 1947. ועוד ביולי 1946 החליט הסנט לבקש, שחבר הנאמנים ייפה את כוח 'השלטונות המקומיים' לכונן חוג ראשי 'סוציולוגיה', בעקבות הצטרפותו של טרטקובר לאוניברסיטה.⁶⁹

הבעיות שעוררו עיסוקיו הציבוריים של נורמן בנטויץ' כבר נדונו לעיל, בסעיף ב. כשגברו הלחצים עליו מצד האוניברסיטה, הציע למנות מרצה לזכויות המיעוטים, מכספי הקתדרה 'לשלוש בין-לאומי' וכמעין הרחבה של המקצוע. הסנט זן בהצעה ב-9 בינואר 1935, גם על סמך הידיעה שוועד המשלחות היהודיות (ליד חבר הלאומים) בראשות נחום גולדמן שוקל לכונן קתדרה לזכר ליאו מוצקין, מפעיליה הראשיים של ההתארגנות היהודית העולמית משנת 1918 ואילך, שנפטר ב-1933. נתמנתה ועדת משנה שחבריה היו בנטויץ', בער, א' גולאק

⁶⁸ חלק מהמידע - מתיקו האישי של טרטקובר, בארכיון האוניברסיטה.

⁶⁹ לפיכך הוגדלה משרתו של טרטקובר לשלושה רבעים לקראת שנת תש"ח; ובאפריל 1949 הוגדלה למשרה שלמה (אף כי היו טענות שהוא מקדיש זמן רב מדי לפעילות ציבורית במסגרת הקונגרס היהודי העולמי). בשנת 1951 הועלה לדרגת פרופסור חבר.

ומ' שובה, לטפל בנושא - אולם גיוס הקרן לא יצא לפועל.⁷⁰ כבר אז הוזכר ד"ר נתן פיינברג כמועמד למשרה המוצעת, בזכות פרסומיו ושירותו כ'פריוואט-דוצנט' (מרצה בעל הכרה אקדמית מלאה אך ללא משכורת מהתקציב הסדיר) למשפט בין-לאומי באוניברסיטת ג'נבה (משנת 1931), וכן בעקבות הרצאת אורח שנשא בשנת 1934 בירושלים על 'ההגנה על זכויות יהודי גרמניה מבחינת המשפט הבין-לאומי'.⁷¹

פיינברג (Feinberg, 1895—1988) היה דוקטור למשפטים מאוניברסיטת ציריך (1918) ובעל דיפלומה מהמכון ללימודים בין-לאומיים מתקדמים בג'נבה (1930). בשנת 1932 (וגם ב-1937) היה פרופסור אורח באקדמיה למשפט בין-לאומי בהאג. מאז שנת 1918 עסק כמשפטן בענייני היהודים, בפרט כמיעוט מוגדר לפי חוקת חבר הלאומים, תחילה בליטא ואחר כך בפריס ובג'נבה, בין במינוי מנהלי בין כיועץ. הוא התמחה במשפט בין-לאומי ופרסם מחקרים שזכו להערכה רבה. בשנים 1925--1927 עסק בעריכת דין בתל אביב, חזר לג'נבה, ושב לארץ (ולאותו מקצוע) בשנת 1934.

בתחילת 1938 עלה שמו של פיינברג שנית על סדר היום של האוניברסיטה, בקשר לשאלת איושה של הקתדרה ליחסים בין-לאומיים. בנטויק' הביע את דעתו, שמדובר במשפטן יסודי אך חסר השרא, שאל לאוניברסיטה לצאת מגדרה לשם מציאת מסגרת להעסקתו. הוא בא בחשבון כממלא מקום ארעי בקתדרה, כמוהו כסטיונובסקי. ואם מדובר בהוספת מרצה לקתדרה על שם ויצמן, ובפרט אם רוצים עיסוק במצבו המשפטי של העם היהודי - פיינברג הוא המועמד המתאים יותר מבין השניים.⁷² מאחר שבינתיים לא חשבו על הרחבת המקצוע, והובן שאין בדעת בנטויק' לפרוש, שוב ירד הנושא מהפרק.

בשנת 1942, אחרי דיון בוועדה המתמדת ב-29 בדצמבר 1941 וב-9 בפברואר 1942, פנו בכל זאת אל פיינברג בבקשה שימלא את מקומו של בנטויק', במתן שורה של כ-15 הרצאות. אך פיינברג הודיע לאוניברסיטה שאיננו יכול לקבל מינוי ארעי מפאת עיסוקו בעבודה משפטית מקצועית. בהקשר זה שוב הביע בנטויק' (במכתב 'אישי' אל סנטור) את הסתייגותו, הפעם בלשון חריפה יותר: גישתו של פיינברג מבטאת קיצונית את התכונות שתלמידיו ממילא נוטים להן - גישה לגליסטית ויהודית-צרה.⁷³

⁷⁰ לפי זיכרונות פיינברג (לעיל הערה 48), עמ' 140), הייתה הקתדרה אמורה לעסוק 'בחקר מצבם המשפטי והמדיני של הקיבוצים היהודיים ברחבי תבל'.
⁷¹ לפי זיכרונות פיינברג (שם, עמ' 139) יזם פרופסור מ' שובה, ידידו מימי המיניסטריון היהודי בליטא, את ההזמנה.

⁷² תיק אישי בנטויק' ['a sound but not inspiring jurist'] וכן דוח הרקטור, פרנקל, לחבר הנאמנים במושב 1939 אודות הניסיון למצוא ממלא מקום לבנטויק'. יעקב סטיונובסקי (Stoyanovsky) היה דוקטור למשפטים הן מאוניברסיטת פריס הן מאוניברסיטת לונדון. שני ספריו, על המנדט הארץ ישראלי (1976), (1928) ועל שיטת המנדטים (בצרפתית, 1925) זכו להערכה רבה (Foreign Affairs Bibliography). בשנת 1948 ערך יחד עם פיינברג 'שנתון יהודי למשפט בין-לאומי', שלא היה לו המשך. היה עורך דין בירושלים.
⁷³ ההתכתובת בארכיון האוניברסיטה, תיק אישי, בנטויק' ('a legalistic and narrowly Jewish approach'). פיינברג מתאר בזיכרונותיו (לעיל הערה 48), עמ' 140--139) את לבטיו בעניין.

כל אותן שנים קיווה פיינברג לקבל מינוי סדיר ומלא באוניברסיטה העברית ואף

הגיש הצעות לכינון מכון מחקר, אך רק בשנת 1944 הבשילו התנאים לכך. ב-24 במאי דווח במועצת הפקולטה למדעי הרוח, שההנהלה החליטה למנות מורה נוסף ליחסים בין-לאומיים, על-חשבון פירות הקרן, שיוכל גם למלא את מקומו של בנטויץ' וכן 'יהא מוכשר לטפל בחקירת בעיות בין-לאומיות הנוגעות לעם ישראל ולארץ ישראל, ולהורות בעתיד תורת המדינה'. החלטה זאת אושרה בוועדה המתמדת, ולפיכך מינתה הפקולטה ועדה מקצועית בהרכב בובר, דינבורג, פריימן (משפט עברי) וקבנר (מרכז), בצירוף דיקן מדעי הטבע (פודור) והשתתפות סנטור. ב-3 בינואר 1945 דווח שוועדה זאת דנה בשלושה מועמדים, ומציעה פה אחד את מינוי ד"ר פיינברג למשרה, לאור חוות הדעת שנתקבלו מחו"ל. (פרוט השיקולים וההעדפה לא נכלל בפרוטוקול, ונזכר בו רק שניתנו הסברים.) אמנם המקצוע מצורף לחוג להיסטוריה, אך בעתיד יהיה חלק מהמכון למדעי החברה והכלכלה. קבנר העיר, שמינוי זה לא יפתור את שאלת ההוראה במדע המדינה.

הסנט דן במינויים במדעי החברה ב-24 בינואר וב-21 בפברואר, והחליט על יצירת קתדרה לסטטיסטיקה (משרת פרופסור חלקית) ומינוי בקי למשרה זאת; על יצירת משרת מרצה (חלקית) לכלכלת המזרח 'הקרוב' וארץ ישראל ומינוי בונה למשרה; ועל יצירת משרת מרצה ביחסים בין-לאומיים ומינוי פיינברג למשרה. כל המינויים - בתוקף משנת תש"ז ואילך. בהזדמנות זאת הובעה התנגדותה החריפה של המערכת האקדמית לכוונת ההנהלה להעניק לפרופסור בקי דרגת מרצה בלבד, ולזרישה לבדיקה מחודשת של כישורי בונה למינוי המומלץ. הסנט הדגיש את חשיבות מקצוע הסטטיסטיקה והצורך ליצירת הקתדרה; והוסבר שמינויו של בקי חלקי לפי שעה, מכיוון שמונה למנהל משנה של מפקד האוכלוסין של ארץ ישראל.

הוועד הפועל דן בנושא ב-6 מרס 1945 ואישר את ההחלטות האמורות, ואת 'המשאלה' שד"ר בונה ימלא גם תפקיד זמני בהוראת 'המבוא לתורת הכלכלה', וד"ר פיינברג ימלא זמנית את תפקיד הוראתו של 'המבוא לתורת המדינה'. בפועל התבצע רק החלק הראשון של המשאלה. כמסקנה הגיונית של מינוי פיינברג, וגם הודות להשתדלותו, הוחלט בקיץ 1946 על כינון חוג משני ליחסים בין-לאומיים (הדיון בסנט ב-22 ביולי ובוועד הפועל ב-13 באוגוסט).⁷⁴ קדם לכך דיון במועצת הפקולטה למדעי הרוח, שהוזכרו בו בנטויץ', פיינברג, בונה (שיעור על המזרח התיכון) ופרופסור טדסקי, כמורים בחוג.⁷⁵ במקביל אושר חוג משני 'לכלכלה וחברה של ארץ ישראל והמזרח התיכון'.

⁷⁴ ראו גם זיכרונות פיינברג, שם, עמ' 141--142. עיקר פעילותו מאז מינויו כוונה לכינון הפקולטה

למשפטים; והוא אכן מונה לדיקן הראשון שלה החל בשנת תש"י.

⁷⁵ פרופסור גד טדסקי (Guido Tedeschi, 1992-1907) היה דוקטור למשפטים של אוניברסיטת רומא

(1928) ובשנים 1930-1939 מרצה ואחר-כך פרופסור באוניברסיטאות איטלקיות (לאחרונה פרופסור מן המניין בסיינה). עם כל ההערכה אליו לא יכלה האוניברסיטה העברית להציע לו משרה, והוא נאלץ להסתפק במינוי ל'חבר מחקר' משנת 1941 ואילך. בראשית החוג ליחסים בין-לאומיים לימד שיעור ביסודות המשפט. בשנת 1949 נתמנה לפרופסור מן המניין והיה מעמודי התווך של הפקולטה למשפטים; קיבל את פרס ישראל במדעי החברה והמשפטים בשנת 1954.

אם המינויים של טרטקובר ופיינברג עברו ללא בעיות - לפי קנה המידה של התנהלות האוניברסיטה באותם ימים - הרי המינוי בתורת המדינה עבר גלגולים ארוכים ומסובכים ויצא רק בקושי רב אל הפועל. הוועדה למדעי החברה דנה בנושא בישיבתה ב-26 בפברואר 1945, תוך הרגשה שדווקא לאור כינונם של חוגים אחרים במדעי החברה, עלתה חשיבות קידומם של התחומים שטרם נתגבשו. הושמעה הדעה - שחזרה ועלתה בדיונים בשנים הבאות - שניתן לפתוח בהוראה בתחום תורת המדינה בכוחות הקיימים באוניברסיטה (הוזכרו בובר, פיינברג, קבנר [היסטוריה] ורות [פילוסופיה]) והמצויים בארץ מחוץ לאוניברסיטה. אולם לנוכח התנגדותם של בובר וגוטמן, שסברו שהמקצוע במתכונתו החדשה מצריך 'מורה מרכזי', סוכם להתחיל בחיפוש נמרץ של מועמד מתאים.⁷⁶ הוועדה דנה שנית בנושא ב-21 באפריל 1946, ובפרט הועלה שמו של פרופסור ליאו שטראוס כמועמד אפשרי למשרה. צורף תקציר של תולדות חייו ופרסומיו ורשימת הקורסים שלימד בשנתיים האחרונות בניו סקול' בניו יורק.⁷⁷ הובע חשש, שעקב כיוונו הפילוסופי המובהק לא יתאים שטראוס לחוג שצריך לכלול גם תיאור וניתוח המציאות. ב-12 במאי דיווח הרקטור, מיכאל פקטה, על שיחות שהיו לו בארצות הברית, וביניהן עם שטראוס, שהביע את דעתו שאינו מתאים 'לכוונותינו'. לעומת זאת הוא העלה את שמו של בנימין אקצין (Akzin, 1904--1985), שעליו שמע חוות דעת חיוביות מאוד. לפיכך סוכם שפיינברג יכין דוח על אקצין, וקבנר יכין דוח על ד"ר לנדסהוט כמועמד חלופי.⁷⁸ ב-25 ביוני דיווח סנטור על שיחותיו בארצות הברית (לשם נסע מסיבות משפחתיות), והעלה את שמו של ד"ר פקליס, מן ה'ניו סקול', כמועמד למדע המדינה, אף על פי שכיוונו משפטי בעיקרו. אמנם הוועדה החליטה להקפיד את נושא המינוי עד לגמר דיונה העקרוני בכיווני המקצוע ובמהותו; אך באוגוסט - בעקבות דיווחו של א"ה פרנקל על פגישותיו ובירוריו בארצות הברית - סוכם שיש להשיג את עבודותיו המדעיות של פקליס, לשם עיון בהן, ובמקביל לבקש מהפרופסורים קרל מנהיים ומוריס גינסברג לחפש באנגליה מועמדים מבין 'הכוחות הצעירים'.

ב-18 בספטמבר 1946 נפגשה הוועדה עם פרופסור שלום (סאלו) בארון, שארגן באמריקה ועדה מיוחדת לייעוץ בנושא מדעי החברה לאוניברסיטה העברית. עשרים חברי הוועדה דנו על ארגון המחלקה בירושלים ועל שאלת איוש המשרות. חשבו על שתי אפשרויות: כוחות צעירים שכוונתם להשתקע בארץ, ומלומדים מבוגרים בעלי שם ומשרות קבועות, שיבואו לשנים מספר לשם ארגון והכשרה בתחומם. אולם 'בגלל תנאי התקופה

⁷⁶ כבר בישיבתה השלישית העביר הדיקן, ש' אסף, את ראשות הוועדה לידי של בובר. כל מורה שקיבל מינוי קבע באחד ממדעי החברה צורף אוטומטית לוועדה, וכך הרכבה טפח והלך - עד שבספטמבר 1948 הציע גוטמן לדון בהרכב הוועדה 'ולשחרר' חברים שאינם שייכים לחוג המקצועות בהם היא דנה. ⁷⁷ ליאו שטראוס (Strauss, 1973-1899) היה פילוסוף פוליטי בעל מוניטין (שעסק גם בתחום היהודי); היגר בשנת 1938 מגרמניה לארצות הברית ולימד (עד שנת 1968) באוניברסיטאות בניו-יורק ובשיקגו, כפרופסור למדע המדינה.

⁷⁸ על לנדסהוט ראו לעיל, בהערה מס' 61 ובסקסט הנלווה לה.

שלאחרי המלחמה, אין כמעט אפשרות להשיג אנשים שיוכלו לבוא ארצה לתקופה מוגבלת.⁷⁹ בעניין מדע המדינה ציין בארון, שסבורים כי בתנאי הארץ הנושא חשוב יותר מסוציולוגיה; ושהמועמד היחיד שדובר עליו הוא פרופ' פקליס, מועמד מצוין מדעית ואישית. אלכסנדר חיים פקליס (Pekelis, 1902--1946) נולד באודסה, למד באוניברסיטאות שם, בלייפציג ובווינה, והוסמך כדוקטור למשפטים בפירנצה (1928). הוא הרצה משפטים בפירנצה וברומא, ואחרי תחנות ביניים בפריס ובליסבון - הצליח להגיע לארצות הברית (עם אשתו וחמישה ילדים) בשנת 1941. פקליס הורה ב'ניו סקול' למחקר חברתי ובו בזמן השתלם במשפטים באוניברסיטת קולמביה. היה פעיל בתנועת העבודה הציונית, ובאופן מקצועי - במסגרת הקונגרס היהודי האמריקאי. בסופה של שנת 1946 הוא נספה בתאונת מטוס בשובו מכנס ציוני באירופה.⁸⁰

מבין המועמדים שהציעו את עצמם בארץ נדון בעיקר פרופ' יצחק שאקי, אך הוא לא נמצא מתאים להתמנות למרצה. תחת זאת הציעה הוועדה המתמדת, בדצמבר 1947, על סמך חוות דעתה של הוועדה למדעי החברה והכלכלה, למנותו לחבר מחקר בתורת המדינה. המימון הובטח על ידי קבוצת תורמים, למשך שנה אחת עם סיכויים להארכה. מינוי זה אושר במועצת מדעי הרוח.⁸¹

ב-6 בנובמבר 1947 ערכה הוועדה 'בירור מקיף' על כל המועמדים האפשריים למינוי במדע המדינה: אקצין, לנדסהוט, שטראוס, שאקי, וד"ר יעקב רובינסון – שמובעה הסתייגות ממועמדותו בעיקר מפאת גילו הגבוה יחסית אך גם בגלל תחום התמחותו העיונית.⁸² לאחר הבירור הגיעה הוועדה למסקנה כי 'ד"ר אקצין הוא המועמד הרצוי ביותר, הן מפאת הכשרתו וניסיונו בהוראה [בארצות מספר], הן בשים לב לדעות של המומחים בחו"ל עליו, והן לאור הרושם האישי שעשה על אנשי האוניברסיטה שנפגשו עמו בחו"ל'.

⁷⁹ הנושא של קשיי גיוסם של בעלי מוניטין ומשרה, ולו לתקופה מוגבלת, חוזר ועולה במכתביו של בארון ושל אחרים, שנתבקשו לסייע בהבאת כוחות נוספים לאוניברסיטה. על אודות הרכב הוועדה האמורה כתב בארון אל סנטור, 19.5.1945.

⁸⁰ לפני מותו היה פקליס המועמד המועדף על הוועדה למדעי החברה (על סמך קריאת עבודותיו וחוות הדעת של לוה וברון).

⁸¹ יצחק שאקי (1896 -) הוסמך לדוקטור לפילוסופיה בפירנצה (1926), ועד 1936 לימד פילוסופיה, היסטוריה וכלכלה בבתי ספר תיכוניים ובמכללות באיטליה, ואף מילא תפקידי פיקוח והדרכה במערכת החינוך. בשנת 1936/7 היה מרצה באוניברסיטת פירנצה, ובשנת 1937/8 - פרופסור לפילוסופיה ולפדגוגיה באוניברסיטת אורבינו. מאז שנת 1940 הרצה תורת המדינה בבית הספר הגבוה למשפט וכלכלה בתל אביב, ובשנת 1941 נתן בירושלים קורס אורח על הפילוסופיה האיטלקית בתקופת התחייה.

⁸² יעקב רובינסון (Robinson) נולד בשנת 1889; היה משפטן, ובפרט מומחה למשפט בין-לאומי ולענייני המיעוטים; שימש באותה עת כיועץ משפטי של הסוכנות היהודית בניו יורק, ואחר כך כיועץ למשלחת ישראל לאו"ם. בהמשך החודש שלחו לו מברק לבירור נכונותו להיות מועמד למשרה, ונתקבלה תשובה שלילית.

אולם למרות מותו של פקליס, היה קשה למוסדות האקדמיים בירושלים להשלים עם עובדת מועמדותו הבלעדית של אקצין.⁸³ ב-24 בדצמבר 1947 נדונה במועצת הפקולטה למדעי הרוח הצעת הוועדה למדעי החברה למנות את ד"ר בנימין אקצין לפרופסור חבר 'במדע מדיני' (Political Science). נמסרו פרטים עליו ועל פרסומיו, והוגשו חוות דעת של תשעה מלומדים מחוץ לארץ. 'לאור חילוקי הדעות בין המלומדים בהערכת הרמה המדעית של המועמד', נערך דיון מפורט בנושא. המציעים הזכירו כי במשך כשנתיים חיפשו מועמד מתאים למקצוע, שעדיין קשה הגדרתו; שמועמד מתאים יותר הודיע שאינו נכון לקבל את המשרה; והדגישו שאקצין מומחה לחוקות, 'ולכך יש חשיבות רבה עכשיו' בארץ. ברוב דעות (7:12) הוחלט להחזיר את העניין לוועדה, בעיקר לשם בירור שמא המועמד שסירב (שטראוס?) ישנה את דעתו. אולם ב-5 ביולי 1948 נמסר כי 'הוועדה המקצועית - אחרי טיפול נוסף - באה לידי מסקנה, שהמועמד המוצע הוא הטוב ביותר מבין כל המועמדים הבאים בחשבון' ולכן היא חוזרת על הצעתה. בכל זאת נסוגה הוועדה בנושא הדרגה והציעה עתה להעניק לאקצין דרגת מרצה. מועצת הפקולטה אישרה את הצעת המינוי ברוב דעות (2:14, 2 נמנעים). בסופו של דבר קיבל אקצין מינוי בדרגת פרופסור חבר, מכוח התעקשותו ובזכות התאמתו הרבה גם לצרכיה של הפקולטה למשפטים המתגבשת.

מן הראוי לאזכר בהדגשה את פרוטוקול הוועדה למדעי החברה מישיבתה ב-9 באוגוסט 1948, שבה נמסר כי הוועד הפועל החליט ברוב דחוק (3:4, 3 נמנעים) להמליץ לוועדת הביניים של חבר הנאמנים על מינויו של אקצין. הוחלט שיושב הראש יכתוב לרקטור (לידיעת הוועד הפועל) בשם הוועדה, ויביע את תימהונה על כך שהושמעו בדיון נימוקי נגד 'בעלי אופי פוליטי מובהק, וטענות אישיות ללא הוכחות'; ושמר סנטור מתבקש להביא את הדברים לידיעת ועדת הביניים.

בשנת הלימודים תש"ז (1946/7) התקיימו אפוא ארבעה חוגים משניים: סוציולוגיה של התרבות (בובר), סוציולוגיה ודמוגרפיה של היהודים (טרטקובר ובקי), כלכלה וחברה של ארץ ישראל והמזרח התיכון (בונה ובקי), ויחסים בין-לאומיים (בנטויץ', פיינברג, טדסקי). ב-26 בפברואר 1947 החליט הסנט, על סמך הדיון שקדם בוועדה למדעי החברה ובמועצת הפקולטה למדעי הרוח ומכיוון שנתבדו התקוות לפתרון מהיר של בעיית המינויים החסרים עדיין, להמליץ בפני הוועד הפועל וחבר הנאמנים על יצירת חוג ראשי 'מדעי החברה', בשני מסלולים - של סוציולוגיה ושל כלכלה וחברה באזור. מעניינים הנימוקים שצורפו להמלצה זאת: (א) מוסדות רבים מכשירים בעלי מקצוע שלא ברמה אוניברסיטאית; 'היישוב מחכה לכך שהאוניברסיטה תיקח בידיה היא את ההכשרה המדעית והמקצועית של הכוחות העתידיים למלא תפקידים חשובים בארגון המשקי והחברתי של היישוב'; (ב) הוראה במדעי החברה 'נתבעת' על ידי מספר גדול של תלמידים, גם מבין הבאים מחו"ל ובייחוד מאמריקה; (ג) תלמידים רבים לומדים בחוגים הקיימים, אך באין חוג ראשי - הם בוחרים בהיסטוריה כחוג

⁸³ אקצין עצמו טען, ש'עברו הרביזיוניסטי' - לעומת פעילותו של פקליס בתנועת העבודה הציונית -

היה גורם בהעדת פקליס, שמבחינה מדעית הייתה בחירתו 'סבירה בהחלט'; וראו ב' אקצין, מריגה לירושלים: פרקי זיכרונות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 354-355. הוא אף טען שדנו גם במועמדותו של מתתיהו לזרסון, שהיה בין מייסדי בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה (ראו לעיל) - אך שמו אינו נזכר בפרוטוקולים.

ראשי; לדעת הפרופסור להיסטוריה חדשה [ר' קבנר] הם עושים זאת 'מתוך הכרח ונגד רצונם'; (ד) מבחינת כוחות ההוראה הקיימים וניסיונם, ניתן לכונן חוג ראשי כמוצע. חבר הנאמנים אכן אישר את כינון החוג הראשי במושב במרס 1947.

לסיום סעיף זה נדון בקצרה לנושא הסוציולוגיה. כבר הוזכר שגילו המתקדם של בובר הניע את הרשויות האקדמיות לדון בשאלת מילוי מקומו. אך בובר הפעיל את כל כוח שכנועו והשפעתו, ובכלל זה את מעמדו כיושב ראש הוועדה למדעי החברה, כדי למנוע מינוי מומחה מהחוג למשרתו, ולשריין אותה כביכול לתלמידו, שמואל אייזנשטדט. כך אמר מפורשות בישיבת הוועדה ב-18 בנובמבר 1946, שמר אייזנשטדט 'הוא מועמד רציני למשרה אקדמית בעתיד די קרוב, ונשאלת השאלה אם אין חוסמים בפניו את הדרך על-ידי מינוי מורה שיבוא מחו"ל'. אייזנשטדט שימש שנים אחדות כעוזר הוראה של בובר (מכוח מינויים אד-הוק) ומילא את מקומו כשבובר נסע לחוץ לארץ. עבודת הדוקטור של אייזנשטדט אושרה במועצת הפקולטה למדעי הרוח ב-5 במרס 1947, וכדין גם על ידי הסנט. באוקטובר 1947 כתב בובר להנהלת האוניברסיטה, כי מכיוון שד"ר אייזנשטדט נסע לשנת השתלמות באנגליה, הוא מבקש לשנת תש"ח את המשך ההקצבה 'למתן עזרה בסוציולוגיה שניתנה [לן] במשך השנים האחרונות', ומציע לתפקיד את תלמידת המחקר יונינה גרבר. כך הכניס עוד תלמידה שלו למסלול ההמראה באוניברסיטה העברית.

בישיבת הוועדה ב-9 באוגוסט 1948 מסר בובר מידע על עבודותיו של ד"ר אייזנשטדט באנגליה ועל חוות הדעת עליו שנתקבלו משם. הוחלט לדחות לפי שעה את הדיון על מינוי מורה ראשי לסוציולוגיה, ולהמליץ על הליך ליצירת משרת מדריך במקצוע ועל מינוי ד"ר אייזנשטדט למשרה זו. לאחר שהנהלה והוועדה המתמדת הצטרפו להמלצה זאת, הציעה הוועדה למדעי החברה לפקולטה ועדה מקצועית שהרכבה בובר, בונה, טרטקובר ובא כוח מדעי הטבע כדין. המינוי יצא אל הפועל בתוקף רשמי החל בשנת 1949.

שלא בסתירה להליכים אלה, החליטו הרשויות האקדמיות להזמין את פרופסור מוריס גינסברג מלונדון לייעץ בארגון המחלקה לסוציולוגיה, ולתת שורה של הרצאות אורח או קורס של סמסטר אחד. אמנם גינסברג נענה ברצון לפניית אך ביקורו לא יצא אל הפועל - מפאת בעיות בהתאמת לוח הזמנים - לפני קום המדינה.⁸⁴

1. המינוי בכלכלה

פעמים מספר הוזכר לעיל שרשויות האוניברסיטה ראו במינוי פרופסור לכלכלה עיונית ('מדינית' או 'לאומית') תנאי הכרחי לכינונה של המחלקה למדעי החברה במתכונת איתנה. מאז הדוח של הרברט פרנקל היה גם ברור, שיש לחפש מורה לכלכלה בעל כישורי מנהיגות ומנהל, שיוכל לכונן את המחלקה ואת המכון כולו. דא עקא שהיה זה המינוי הקשה ביותר

⁸⁴ מוריס גינסברג (Ginsberg, 1889--1970) היה פרופסור לסוציולוגיה ב-LSE בשנים 1929--1954; כן

היה פעיל בעניינים יהודיים (כגון כעורך *Jewish Journal of Sociology* ובקשר לקונגרס היהודי העולמי).

לביצוע, ובפרט בתנאים ששררו אחרי מלחמת העולם השנייה, ודווקא אז ניכרה תנופה גדולה במאמצי האוניברסיטה לכינון 'המחלקה' (למעשה המכון). הניסיונות בשנת 1944 למנות את קלצקי או את פרנקל לא עלו יפה; וגם לרנר הסכים עקרונית לבוא לפרק זמן מוגבל בלבד, ובואו נדחה שוב ושוב.

מקצוע הכלכלה זכה לפריחה גדולה בעולם המפותח, הן באקדמיה הן במנגנוני השירות הציבורי, ולעוסקים בו נראתה ארץ ישראל פרובינציאלית אולי עוד יותר מאשר לבעלי מקצועות אחרים. כבר בהתייעצויותיו של סנטור עם הכלכלנים האמריקנים רוברט נתן ואוסקר גאס, בינואר-פברואר 1945, הדגישו אלה את קשיי השפה ואת בעיית המשכורת, שיקשו על השגת פרופסור לכלכלה בעל מוניטין, והמליצו לחפש פליטים או 'מאורות צעירים' בעלי זיקה חזקה לארץ וליהדות.⁸⁵ סוג זה של טיעון ועצה שב וחזר גם בשנים הבאות, לעתים בצרוף הנמקות נוספות. כך לדוגמה ציינו הן עלי גינצברג והן יעקב מוסאק כי הם היו מוכנים לשקול מינוי בירושלים אילו הוא היה כרוך בהקמת מכון מחקר כלכלי גדול.⁸⁶ את נושא תנאי ההעסקה הדגיש ריצ'רד קאהן במכתבו אל בובר באפריל 1945, וציין שאפילו קלצקי, איש 'בעל אידיאלים נעלים', נרתע במקצת כששמע מהי המשכורת המוצעת. בונה תיאר את המצב בישיבת הוועדה למדעי החברה ב-15 בינואר 1946, בשובו מנסיעה לאנגליה, וניבא שהמצב עוד יחמיר וילך. במושב מרס 1947 של חבר הנאמנים תיאר את הבעיה סיר ליאון סיימון (אז יו"ר הוועד הפועל) בתור 'מחסור כללי באנשי אקדמיה בעולם כולו'; האוניברסיטה העברית תצטרך להישען, עוד יותר מבעבר, על האידיאליזם לשם גיוס מדענים, באין 'לחץ חיצוני' על יהודים בתנאים שנוצרו. מבוגרים בעלי מוניטין ומשרות יתקשו מאוד להסתגל לתנאי הארץ, הכלכליים והאחרים, וללמוד עברית; יהיה צורך לסמוך על אנשים צעירים וכן על בוגרי המוסד עצמו – שיש לאפשר להם שנה-שנתיים של השתלמות באנגליה או באמריקה.

עם לרנר (ששמו הופיע בראש כל רשימות ההצעות וההמלצות שנתקבלו) סוכם בינתיים על הזמנתו לסמסטר החורף תש"ז, ואחר כך על דחייה לסמסטר הקיץ - אך עד סתיו 1947 לא יצא הדבר לפועל, ונדחה אפוא עד לאחר הקמת המדינה (ראו לעיל). לרנר עצמו המליץ לבנטויץ' על מועמדותו של ידידו הנס זינגר, שהתאים לשני הקריטריונים של נתן וגאס - היה 'פליט' וכן 'מאור' צעיר יחסית. זינגר שלח מידע ורשימת פרסומים, אך הדגיש שבטווח הקצר הוא מחויב לאוניברסיטת גלזגו.⁸⁷ מכל מקום אישרה ההנהלה ביולי 1946 את הצעת הוועדה למדעי החברה והוועדה המתמדת, להזמין את 'ד"ר זינגר מגלסגו' כמרצה אורח

⁸⁵ נתן וגאס שהו בארץ באיסוף חומר לספרם R. R. Nathan, O. Gass and D. Creamer, Palestine: Problem and Promise, New York 1946.

⁸⁶ דוח הרקטור (פקטה) לוועדה למדעי החברה, 12.5.1947. על מוסאק ראו להלן. עלי גינצברג (Eli Ginzberg), יליד 1911, דוקטור של אוניברסיטת קולמביה (1934) שלימד בה משנת 1935; התמחה בכלכלת עבודה, כלכלת בריאות ומשאבי אנוש. היה חתנו של רוברט סולד.

⁸⁷ בסוף מכתב אל לרנר, 9.2.1946, כתב זינגר שאם יעזוב את גלזגו יעדיף כנראה את אמריקה על ארץ

בכלכלה לסמסטר הקיץ תש"ז; אך בנובמבר דווח שביקורו ירד מהפרק מכיוון שקיבל משרה באו"ם.⁸⁸

אולם בינתיים התרחשה בנושא המינורי בכלכלה התפתחות דרמטית, שתתברר כבעלת משמעות גורלית לאוניברסיטה ולמדינת ישראל. ביוני 1945 כתב פרופסור ג'קוב מרשק (נמהרש"ק), (Jacob Marschak) משיקגו אל ידידו משנים עברו, ארנסט קאהן בירושלים, בתשובה לשאלה בדבר נכונותו לקבל את המשרה באוניברסיטה העברית.⁸⁹ אחרי הסבר מפורט לסירובו להיענות להצעה, הוסיף 'מבלי שנתבקש' רשימה של חמישה 'כלכלנים ממדרגה ראשונה, שלארבעה מהם לפחות רקע של ידיעת עברית, כולם מאומנים ויצירתיים בכלכלה [עיונית] מודרנית': (א) ג'קוב מוסאק (Jacob L. Mosak), למד בסמינר התאולוגי העברי בשיקגו, גילו פחות מ-40 שנה, בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת שיקגו שהצטיין בלימודיו ובמחקרו ועבר לעבודה מעשית במנהל הפדרלי – שם רכש מיומנות - והצטיין בסטטיסטיקה (בפרט מקרו-כלכלית). מאחר שברצונו לשוב למסלול האקדמי, צעד הכרוך בהפחתת משכורתו, אולי יהיה מוסאק מוכן לבוא לירושלים. (ב) אבא לרנר, שעליו כותב מרשק שבחים מפליגים, פרט להעדר עניין בסטטיסטיקה וכישורים מנהליים. יודע עברית, בן 42 לערך. (ג) פאול סמואלסון, אשר 'נוסף על כישורונותיו של לרנר, יש לו ידע וניסיון בסטטיסטיקה וכנראה גם כישורים מנהליים'; צעיר יותר מלרנר (בן פחות מ-40), לא ברור האם הוא יודע עברית. (ד) דן פטינקין (Don Patinkin), 'צפוי להיות בעתיד כלכלן מהדרגה הראשונה', מצטיין בלימודיו ומלמד קורס עיוני במחלקה לכלכלה בשיקגו. הוא ציוני נלהב, אך רוצה לסיים את לימודיו לפני עלייתו ארצה. 'מאחר שהוא מציב לעצמו סף רמה מאוד גבוה, זה ייקח עוד שנתיים-שלוש'; נוסף על תאוריה כלכלית וסטטיסטיקה, עבד פטינקין גם בהיסטוריה כלכלית, מתמטיקה, ו'למדנות עברית'; מצטיין בקסם אישי וטקט. (ה) ישראל קוזלוב (Kozloff) דומה בקווים כלליים לקודם אך אישיותו מעט פחות בוגרת; בעל רקע מצוין בתאוריות הכלכלית והסטטיסטית; מזגו פחות סבלני מזה של פטינקין. קוזלוב בעל אזרחות ארץ ישראלית, ולכן ישוב אולי מוקדם יותר מפטינקין. שני האחרונים צעירים יותר, אך בטווח הארוך אנשים

⁸⁸הנס וולפגנג זינגר (נולד 1910) קיבל דיפלומה מאוניברסיטת בון (1931) ותואר דוקטור מקמברידג' (1936); לימד במוצ'סטר (1938-1944) ובגלוגו (1946/7), ושירת במזכירות האו"ם, במחלקה הכלכלית, בשנים 1947-1969. אז עבר לאוניברסיטת סאסקס, כפרופסור לכלכלה וחבר המכון למחקרי פיתוח, ממנו פרש לגמלאות בשנת 1980. נתפרסם בזכות מחקריו ושירותיו המעשיים בתחום הבעיות של ארצות מתפתחות, בין היתר כמפתח תאוריה של יחסי מרכז ושוליים בכלכלה העולמית (לראשונה בשנת 1950, במקביל לפרביש (Prebisch) הנוודע.

⁸⁹מרשק (1898-1977), יליד קיוב, היה דוקטור מאוניברסיטת היידלברג ולימד בה כ'פריוואטדוצנט' בשנים 1930-1933 והיגר לאנגליה. לימד סטטיסטיקה באוקספורד עד הגירתו לארצות הברית ב-1939, שם היה פרופסור ב'ניו סקול' בניו יורק עד 1942, באוניברסיטת שיקגו עד 1955 (שבה עמד בראש המכון למחקר כלכלי Cowles Commission בשנים 1943-1948) ובאוניברסיטת ייל עד 1960. ארנסט קאהן (Kahn) היה כלכלן שלאחר עלייתו ארצה הקים (ב-1935 או 1936) את קרן הנאמנות הראשונה, 'אגודת השקעות בא"י' (PIA). כתב, בין היתר, מחקרים למכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית. מרשק, קאהן ופרץ נפתלי היו ידידים מהימים שבהם שיתפו פעולה במדור הכלכלי של 'פרנקפורטר צייטונג', מסוף שנות העשרים ועד 1933. קאהן כתב למרשק אולי לפי בקשת נפתלי.

צעירים אולי חיוניים ומבטיחים יותר מהמבוגרים מהם, 'בפרט עבור סוג המשימות החלוציות המחכה להם' בירושלים. רמתם המדעית של כל החמישה 'מייצגת את ההתקדמות של מקצוע הכלכלה בחמש עשרה השנים האחרונות לערך, לפי דעתי'. עד כאן דברי מרשק.⁹⁰ סמוך לקבלת המכתב העביר קאהן את רובו, ללא הפסקה האישיה הראשונה, לבובר ולסנטור; ובפברואר 1946 שלח פטינקין אל בובר מכתב בדבר מועמדותו לכינון מחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית, לפי המלצת מרשק.⁹¹ הוא צירף מהלך חיים (נולד ב-1922) ורשימה (קצרה) של מאמרים; ובמקביל שלחו שלושה פרופסורים לכלכלה מאוניברסיטת שיקגו מכתבי המלצה מלאי שבחים מפליגים.⁹² הנושא עלה לדיון בוועדה למדעי החברה ב-15 במרס 1946. בובר מסר מידע על מועמדות פטינקין, איש צעיר 'ועדיין נמצא בשלב ההשתלמות', לכן אינו בא בחשבון ברגע זה, אבל רצוי לשמור על קשר עמו ולהבטיח לו פרס מחקר שיאפשר לו לבוא לשנה או שנתיים. כן מסר שהנס זינגר הביע חששות בדבר יכולתו ללמוד עברית, אולם 'החומר החיובי שנתקבל מצדיק המשך טיפול בשאלה זו'. נתקבלו החלטות ברוח הדברים הללו.

בהתחשב בנתוניו של פטינקין, המשיכה הוועדה למדעי החברה לחפש מועמד למינוי בכלכלה, מה עוד שרווחה הדעה שיהיה צורך בשני מרצים בתחום העיוני.⁹³ התעניינו בקורט זינגר, שהיה פרופסור בהמבורג, אחר כך בטוקיו ולבסוף במלבורן שבאוסטרליה; אך שהתברר שהוא בן שישים ויתרו עליו. ב-20 באוגוסט 1946 - בישיבה שכל משתתפיה טענו שפטינקין 'מועמד רציני ורצוי לנקוט בכל הצעדים כדי להשיגו למען האוניברסיטה' - נמסרו פרטים על ד"ר ברוננו פואה, 'לשעבר פרופסור בנפולי, הנמצא כעת בניו יורק', והוחלט לפנות במשאל לארבעה מלומדים (שניים בארצות הברית ושניים באנגליה) ושבוניה, גוטמן וקבנר 'יעברו על פרסומיו של המועמד'. כן הוחלט שבובר וסנטור ידונו בהזמנתו לתקופה מסוימת כמרצה

⁹⁰מוסאק היה דוקטור של אוניברסיטת שיקגו (1941) והתזה שלו פורסמה במימון המכון למחקר כלכלי שם בשנת 1944. משנות מלחמת העולם כיהן בתפקידים כלכליים-מנהליים בממשל הפדרלי; ברשימת חברי AEA משנת 1965 הופיע בתואר Director, Bureau of General Economic Research and Policies. באותה שנה השתתף בוועידת רחובות (הבין-לאומית) השלישית, שדיוניה התפרסמו בשנת 1967 בעריכת ד' קריבין. משנות החמישים ואילך היה מספר מאמריו קטן מאוד, וברשימת חברי AEA משנת 1978 לא הופיע שמו. על אבא לרנר ראו לעיל. פאול סמואלסון (יליד 1915) כבר היה ב-1945 מבוסס יפה כפרופסור במכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (MIT) ועמד לפרסם את ספר הלימוד הנודע שלו; כן עבד על ספרו העיוני בעל המוניטין. יחסו ליהדות היה פושר. ישראל ר' קחלוב (יליד 1921) לא סיים לימודי דוקטור בשיקגו, ופנה לעבודה ככלכלן בחברות נפט גדולות, עד שובו ארצה. בשנים 1949--1959 היה ממונה על נושא הנפט במשרדי האוצר והפיתוח של ממשלת ישראל; אחר כך עבר לתעשייה הפרטית.

⁹¹את הפרשה הזאת כבר הזכיר פטינקין עצמו בקצרה, במאמרו 'משיקגו לירושלים', רבעון לכלכלה 2/94 (יולי 1994), עמ' 170/71; זאת מנקודת ראותו ובהסתמך על חלק מחומר ארכיון האוניברסיטה. אך נדמה שפטינקין לא קרא את הפרוטוקולים הקשורים לפרשה או לא חשב לנכון לצטט מהם.

⁹²הממליצים היו מרשק עצמו והפרופסורים פרנק ה' נייט (Knight) וג'קוב ויינר (Viner); המכתבים בארכיון האוניברסיטה, תיק 2276/1946.

⁹³מבין תושבי הארץ פנו אחדים - כגון א"ו דוסטרולד ולודוויג סמואל - והציעו עצמם למשרה.

אורח.⁹⁴ באמצע נובמבר אכן הגיע פואה לשיחה על המשרה בכלכלה ולמתן שתי הרצאות אורח. בעקבות הביקור נמסר בוועדה, שלא ברור אם הוא מעוניין לבוא, אך הרושם הוא שאינו מתאים להיות 'האישיות המרכזית במקצוע'; הוא יוכל לבוא בחשבון לקתדרה השנייה. מתברר כי ממועמדות זאת לא יצא דבר, וגם הבירורים עם מומלצי מרשק, יעקב מוסאק וישראל קוזלוב, לא הניבו תוצאות.

ב-31 בינואר 1947 נידון נושא פטינקין בהרחבה בוועדה המתמדת. צוין שנתקבלו המלצות נלהבות ממוריו, ושפטינקין גם שולט היטב בשפה העברית, אך הקושי הוא גילו הצעיר - בן 25 בלבד, עומד רק עתה לקבל את תואר הדוקטור, ועוד לא נתפרסם בין המומחים מחוץ לאוניברסיטה שלו. יושב ראש הוועד הפועל (אז סר ליאון סיימון) נפגש עכשיו עמו באמריקה וממליץ על מינויו; לדבריו לא יסתפק המועמד בדרגת מדריך והוא מעוניין בדרגת מרצה. נערך 'בירור מקיף. פרופסור [משה] שוובה [אז דיקן מדעי הרוח] מתאר את נקודת הקיפאון שאליה הגיעה הוועדה למדעי החברה בחיפוש מועמדים. הוועדה הגיעה לידי מסקנה, שאין תקווה להשיג בשבילנו מועמד בעל שם, ויש לנסות לקבל כוח צעיר הנותן תקווה לעתיד'. הרקטור [מיכאל פקטה] הצטרף לדעת סיימון כי 'המסיבות יוצאות מן הכלל וכנראה אין בכלל דרך אחרת כדי להבטיח כוח מתאים למקצוע הכלכלה, ויש לקבל את הסיכון הקשור בדבר'. הוועדה המתמדת החליטה אפוא שיש מקום 'לפרוצדורה המיוחדת המוצעת כאן' והמליצה להגיש את העניין לחבר הנאמנים בישיבתו הקרובה באפריל.⁹⁵

נוסף על התהליך הרגיל של בקשת חוות דעת ממוריו, נפגשו עם פטינקין בארצות הברית, בהזדמנויות שונות, גם פרופסור פרנקל ומר סנטור, וקיבלו 'רושם טוב ביותר'.⁹⁶

באנגליה שוחח הרקטור פקטה עם הפרופסור לסוציולוגיה מוריס גינסברג על הנושא, והאחרון קיבל אף הוא על עצמו לייעץ לאוניברסיטה העברית בדבר המכון למדעי החברה. כולם, וכן סאלו ברון בשם הוועדה המייעצת האמריקנית, המליצו המלצות חמות ביותר.

כל חוות הדעת נדונו במועצת הפקולטה למדעי הרוח ביום 21.5.1947, והוחלט (פה אחד עם שני נמנעים) להמליץ על מינויו של פטינקין בדרגת מרצה - כאיש יוצא מן הכלל וגם 'המועמד המתאים היחידי, שאפשר להשיג אותו בזמן הקרוב'. חזרו וציינו גם כאן, שמלומדים בעלי משרה חשובה ובעלי מוניטין 'באים בדרישות שאין בכוחה של האוניברסיטה למלא אותן. אם אין היא רוצה למנות אנשים בינוניים, עליה לחפש כוחות צעירים מעולים'

⁹⁴ ברוננו פואה (Foa) היה בעל תואר דוקטור למשפטים מאוניברסיטת נפולי (משנת 1926). מחקר *Monetary Reconstruction in Italy, 1945--1948*, פורסם בשנת 1949 על ידי קרן קרנג'י לשלום בין-לאומי בניו יורק. כן פרסם מאמרים על כלכלת איטליה בתקופונים כלכליים בשנים 1939, 1951, 1953. לפי רשימת חברי AEA משנת 1978, עסק בייעוץ כלכלי בניו יורק.

⁹⁵ במושב חבר הנאמנים במרס 1947, בניו יורק, הוסמכה 'ועדת הביניים' (באנגלית: emergency committee) לאשר המלצות של הסנט והוועד הפועל בדבר הקמת מחלקה לכלכלה ולמדעי חברה ובדבר מינויים חדשים. החבר עצמו אישר רק את כינון הקתדרה לסטטיסטיקה (ומינוי בקי) ואת החוג הראשי 'מדעי החברה' (תוך המלצה לדון בשינוי שמו).

⁹⁶ לפי זיכרונות פטינקין, הוא נפגש עוד באביב 1946, בשיקגו, עם פרופסור א"ה פרנקל, ובתחילת 1947

ומבטיחים - ובמר פטינקין נמצא כוח כזה. ההמלצה אושרה בוועדה המתמדת ובסנט, וביום 26.8.1947 בוועד הפועל, כהמלצה לוועדת הביניים של חבר הנאמנים, תוך הדגשת דחיפות המינוי. באותה הזדמנות גם צוין, שפטינקין מעוניין במינוי החל בשנת תש"ט. באוקטובר 1947 באה פנייה מד"ר יונה הלפרין (Jean E. Halperin) בצירוף מהלך חיים ורשימה של ממליצים אפשריים, מדעיים וציוניים. הלפרין, שנולד ב-1921 ברוסיה, למד כלכלה והיסטוריה בצרפת ובשווייץ, ידע שפות רבות וביניהן עברית, ועם פרסומיו נמנו גם כאלה בהיסטוריה כלכלית. משנת 1946 היה מרצה לכלכלה ולהיסטוריה באוניברסיטת ציריך, ומשנת 1947 כיהן גם במזכירות האו"ם בג'נבה. עניינו נדון בוועדה למדעי החברה ב-9 באוגוסט 1948; אחרי שנשמעו פרטים נוספים למידע ששלח, הוחלט לשאול אותו מהם תחומי הכלכלה שיוכל ללמד. ב-23 בספטמבר, לאור תשובותיו, החליטה הוועדה כי 'לא יתכן בשום אופן לקיים הוראה סדירה על-ידי מורה אחד בלבד לכלכלה [עיונית]', וכי רואים בד"ר הלפרין מועמד רצוי מבחינת גילו, רמתו המקצועית, וכיוונו במחקר, המשלים את כיוונו של ד"ר פטינקין. אשר לאחרון, העירו 'שמחקריו עוסקים בכלכלה עיונית הנחקרת על-ידי שיטות מתמטיות, המהווה כיוון מוגבל וחדיש'. צוין כי 'ההוראה הרגילה בכלכלה צריכה להיות מכוונת לגבי תלמידים שאין להם השכלה מתמטית מיוחדת'. עם זאת הובע ביטחון, שפטינקין יהיה מסוגל לתת הוראה כללית כזאת, אם תוסב תשומת לבו לבעיה; וזה יתרום של מורים צעירים, שיותר קל להם להסתגל לצורכי המקום. הוחלט אפוא להמליץ בפני שלטונות האוניברסיטה על יצירת משרה למורה שני בכלכלה, שיש בה צורך דחוף. בנובמבר 1949 הגיע הלפרין לביקור וגם הרצה הרצאת אורח, אך בפברואר 1950 הודיע שאינו מקבל את המינוי המוצע. אחת הסברות היא, שלא נוצרה 'כימיה' בינו לבין פטינקין. פטינקין אכן החל בהוראה בשנת הלימודים המקוצרת של קיץ 1949, וביום 11.5.1949 בירכה אותו מועצת הפקולטה למדעי הרוח על הצטרפותו להוראה ולמועצה.

סיכום

במשך יותר מתריסר שנים עמד כינונה של 'מחלקה' (או כינון מכון) למדעי החברה על סדר יומה של האוניברסיטה העברית. בעשור הראשון לפעולת המוסד אמנם מונו ארבעה מרצים במקצועות ששלושה מהם נכללו לבסוף במכון למדעי החברה (רופין, בנטוויץ', ברוצקוס, ובונה - כמורה חלקי מהחוק), אולם במינויים מפוזרים אלה היה יסוד של מקריות, ומכל מקום לא עמדה מאחריהם תפיסה ברורה של תחום מדעי משותף. המפנה הראשון בגישה זאת התרחש בשנת 1935, והוא הושפע במידה רבה על ידי כוחות הביקוש. אלה בוטאו בתזכירם של זמורה וברל כצנלסון לוועדת הרטוג (1934), ובצורה דרמטית - בהקמת 'בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה' בתל אביב. למעשה זה נצטרפו לחצים מצד שוחרי האוניברסיטה בתל אביב, שהלכו וגברו עם השנים והעלו את האיום בהקמת אוניברסיטה מתחרה בעירם. אך התגובות בירושלים נותרו לפי שעה בגדר דיונים והחלטות כלליות בלבד. בשנת 1938 היה נדמה שיש התקדמות ממשית. בואו של בובר הוסיף לא רק מקצוע חדש אלא גם איש בעל עניין ומרץ, שהיה עתיד לתרום רבות לקידום נושא מדעי החברה.

באותה שנה עשתה הנהלת האוניברסיטה מאמצים לגיוס תרומות לתחום, ואף פנתה אל מומחה בקמברידג' (קאהן) בדבר מועמדים למשרת מורה לכלכלה. בדצמבר אותה שנה ביקר פרופ' לווה, לפי הזמנת האוניברסיטה, והגיש תזכיר מפורט בעניין פיתוח מדעי החברה – ובפרט כלכלה ומינהל עסקים – באוניברסיטה. אך לבסוף שוב הוקפא הנושא בגלל קשיי מימון ואיוש, ואולי גם מפאת החשיבות המועטה שיוחסה לו.

בין ראשי האוניברסיטה ומוריה אמנם שררה דעה כללית, שמדעי החברה הם אחד התחומים שראויים להיכלל בה, אך לרוב לא ייחסו לפיתוחם דחיפות ממדרגה ראשונה. המקצועות שהוזכרו בהקשר זה היו כלכלה וסוציולוגיה, לעתים בצירוף מדע המדינה (ונוכח הלחץ מתל אביב, הועלה הצירוף בין כלכלה למשפטים). מבין שלושת אלה, כך נדמה, היה לראשי המוסד מושג ברור יותר לגבי מהות מקצוע הכלכלה, ואילו סוציולוגיה ומדע המדינה נראו כתחומים שעדיין חסרו הגדרת תכנים מגובשת. הבדל זה היה אולי הסיבה לכך, שמאמצים כה רבים וממושכים הושקעו בחיפוש אחר כלכלן מתאים, ושגם שני המומחים שהוזמנו לייעץ בפיתוח התחום – לווה בסוף 1938 ופרנקל בסוף 1944 – היו כלכלנים. יש לזכור, שמקצוע הסוציולוגיה מצא את פתרונו (כביכול) עם מינוי בובר; מומחה לייעץ בפיתוח מקצוע זה, מוריס גינסברג, הוזמן רק בסוף התקופה הנדונה כאן.

המפנה החשוב ביותר בנושא התרחש לקראת סוף מלחמת העולם, כשהנהלת האוניברסיטה החלה להדגיש את תפקידיה ביישוב, ובפרט בכינון מוסדותיו העצמיים לקראת תקופת השלום (ואולי הקמת מדינה יהודית). מוטיב הכנתם של עובדים בכירים בשירות הציבורי הוזכר כבר בדוח ועדת הרטוג ובדיונים שבשנים 1938-1939, אבל מצא את ביטויו הברור והמלא בתכנית הפיתוח שהוגשה לוועד הפועל באביב 1944. אחת התוצאות של מפנה זה הייתה מינויה של הוועדה 'המיוחדת' לעניין מדעי החברה, ביולי 1944, שפעלה מאז – בהנהגת גוטמן, בובר וקבנר – לכינון 'מחלקה לכלכלה ומדעי חברה'. תוצאה אחרת הייתה הפנייה אל הרברט פרנקל, שתזכירו מסוף שנת 1944 השפיע רבות, אף כי לא הביא לתוצאות מידיות.

בשנת הלימודים 1946/7 היו כבר ארבעה חוגים משניים, ונדונו תכניות לחוגים ראשיים, בעקבות צירופם של טרטקובר ופיינברג לסגל האוניברסיטה, ובשנת 1948 הונח היסוד לחוג החמישי, עם מינויו של אקצין במדע המדינה. לבסוף נציין, שבסוף התקופה הנדונה כאן הונחה התשתית להתפתחויות החשובות ביותר לקראת הקמת פקולטה למדעי החברה, עם מינוים של שני מורים צעירים אך מבטיחים (שאכן קיימו את המצופה מהם): פטינקין בכלכלה ואייזנשטדט בסוציולוגיה.